

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи магістра

на тему: «Зброя ранньосередньовічного населення Лівобережної України»

Виконав: студент 2 курсу магістратури заочної форми
навчання

напряму підготовки (спеціальності) 6.020302 – історія та
археологія

Тимощук Михайло Євгенійович

Керівник: к.і.н, доц. Скирда Валерій Володимирович

Рецензент: д.і.н., проф. Любичев Михайло Васильович

Зміст

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.....	6
Розділ 2. Зброя носіїв пеньківської та колочинської археологічних культур (V-VII ст.)	24
Розділ 3. Озброєння сіверян (VII-X ст.)	44
Розділ 4. Зброя населення салтівської культури (VIII-X ст.).....	59
Висновки.....	80
Список використаних джерел та літератури.....	82
Додатки.....	91
Резюме.....	99
Summary.....	99

Список сокращений

АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України

АО – Археологические открытия

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

ВДИ – Вестник древней истории

КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

Вступ

Військова справа в різних її проявах є одним із первісно властивих людському суспільству станів на всіх стадіях його розвитку – від найдавніших часів до сучасності. І цілком закономірно, що саме військова справа, і особливо його матеріальна складова – комплекс бойових засобів – акумулюють всі останні для свого часу досягнення. В першу чергу, тому вивчення військової справи є невід’ємною та необхідною частиною вивчення історії та культури будь-якого суспільства.

Процес складання військової культури, розтягнутий у часі, відбив багато політичні, соціальні та етнічні реалії V – початку X ст. Найбільш інтенсивно цей процес йшов у рамках соціумів поселень, розташованих на торгових шляхах і які були військово-адміністративними та торговими центрами, пов’язаними різними відносинами як із найближчими, так і віддаленими територіями. Вони розташовувалися загонами професійних воїнів (дружинників) і акумулювалися найбільш передові досягнення військово-технічної думки свого часу. Результати археологічних досліджень формують наше уявлення про археологічні культури Лівобережної України протягом V-X ст. та військово справу цих культур – комплекс бойових засобів.

Актуальність теми полягає в тому, що незважаючи на більш ніж за 200 років дослідження пам’яток ранньосередньовічних археологічних культур на території Лівобережної України, залишається не висвітленою низка проблем, пов’язаних з деякими питаннями, що відносяться до озброєння та військової справи цього часу.

Об’єктом дослідження є розвиток військової справи у ранньосередньовічного населення Лівобережної України.

Предметом дослідження відповідно до цього є асортимент зброї, якою користувалися насії колочинської, пеньківської культур V-VII ст., волинцівської культури VII-VIII ст., роменської та салтівської культур VIII-X ст. та методика ведення бою.

Територіальні рамки роботи охоплюють сучасну лісостепову та лісову територію Лівобережної України де були розповсюджені пам'ятки перелічених археологічних культур.

Хронологічні рамки роботи обмежені періодом від V до X ст., що відповідає періоду раннього середньовіччя на території Лівобережної України.

Метою роботи є всебічне висвітлення проблем і рішень, пов'язаних із виготовлення та асортименту озброєння ранньосередньовічного населення Лівобережної України.

Відповідно до цього, нам необхідно виконати *наступні завдання*:

- розглянути історіографію вивчення озброєння та військової справи;
- визначити джерельну базу дослідження;
- визначити основні типи зброї у носіїв ранньосередньовічних культур зазначеного регіону;
- спробувати з'ясувати розвиток військової справи та озброєння на території Лівобережної України за доби раннього середньовіччя.

Новизна нашої **роботи** полягає в спробі, надати загальний нарис розвитку озброєння та військової справи у носіїв різних археологічних культур, які існували в добу раннього середньовіччя на території сучасної Лівобережної України.

При написанні роботи були використані порівняльний, класифікаційний, ретроспективний, функціональний та типологічний **методи дослідження**, а також проведено аналіз джерел та літератури.

Робота складається зі списку скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та додатків з ілюстративним матеріалом, а також резюме.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

Предмети озброєння є доволі значним і важливим для вивчення важливих проблем середньовічної історії України. Значна кількість подібних артефактів, ступінь їхньої вивченості в історіографії та наявність загальних та спеціальних методів вивчення джерел безпосередньо впливають на вибір теми дипломної роботи. У зв'язку з цим велике значення набуває огляд фахових праць, характеристика джерел та аналіз методів дослідження.

Найраніші знахідки зброї доби раннього середньовіччя на території Лівобережної України пов'язуються з пам'ятками колочинської та пеньківської культур V-VII ст.

Початок розгляду вивчення пам'яток колочинської культури V-VII ст. на території Лівобережної України можна віднести до другої половини XX ст. В даному випадку потрібно згадати про розкопки цих пам'яток в поріччі Десни і Сейму. Вперше їх почав виділяти в окрему культуру Е. А. Симонович в 1955-1960 гг., базуючись на матеріалах, отриманих під час досліджень на городищі Колочин I у районі Гомеля. В той же час було здійснено роботи на Новобихівському та Кветунському могильниках, які поставили їх в один ряд зі знахідками 1909 р. біля с. Артюхівка, які тривалий час вважалися унікальними¹.

У 60-70-ті рр. XX ст. були проведені найбільш плідні роботи на пам'ятниках колочинського типу. Особливо значимі результати були отримані на пам'ятках Південно-Східної Білорусії Л. Д. Поболем, який дослідив могильник Нижня Тошиця, а також поселення та могильник біля с. Червоноград. В той же період численні пам'ятники цієї культури вивчалися П. Н. Третьяковим, Е. А. Симоновичем, Є. А. Горюновим, В. А. Падіним та іншими дослідниками в верхній та середній течії Десни. Завдяки роботам Є. А. Горюнова та О. В. Сухобокова на пам'ятках досліджуемого нами регіону були виявлені матеріали, близькі до колочинських. Всі ці

¹ Археология Украинской ССР... С. 157.

дослідження створили можливість скласти загальне уявлення про колочинський збройний комплекс та військову справу носіїв цієї культури¹.

Збройні артефакти, знайдені на пам'ятках колочинської культури, на жаль, опубліковані не повністю. Переважна більшість публікацій, присвячених даним матеріалам, представлена короткими повідомленнями з мінімумом ілюстрацій, а великих статей і монографій взагалі не існує. Певною мірою рівень публікацій відповідає рівню вивчення культури, особливості якої на цьому етапі досліджень чітко не визначені².

Відомості про перші пенківські старожитності були введені до наукового обігу Д. Т. Березовцем після його розкопок у 1956-1959 рр. в зоні будівництва Кременчуцького водосховища у долині річки Тямін поблизу с. Пенківка³. Тоді ж Д. Т. Березовець в наслідок розкопок біля с. Велика Андрусівка дослідив понад 40 кремаційних ґрунтових поховань⁴.

Значну кількість матеріалів важливих для вивчення слов'янського озброєння ранньосередньовічного часу було отримано, завдяки розкопкам поведеним у кінці 40-х – на початку 50-х років. Значний доробок в цьому плані був зроблений розвідувальними роботами О. В. Бодянського у порожистій частині Дніпра. В цей час були досліджені поселення, могильники та окремі поховання зі знахідками зброї. Зокрема, такі пам'ятки були досліджені в околицях сіл Василівка, Волоське, хут. Запорожець тощо⁵. Деякі важливі для нашого дослідження матеріали були отримані під час розкопок 1953 р. експедицією, яку очолювали В. М. Даниленко та

¹ Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981. 39-41.

² Седов В. В. Славяне Берхнего Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970. С. 48, 53; Сымонович Э. А. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе // *Slavica antiqua*. 1975. Vol. 22. С. 25; Русанова И. П. Славянские древности... С. 81-82.

³ Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тясмине // *МИА*. 1963. № 108. С. 145-208.

⁴ Березовець Д. Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // *Слов'яно-руські старожитності*. Київ, 1969. С. 58-71.

⁵ *Археология Украинской ССР* : в 3 т. Киев: Наук. думка, 1986. Т. 3. С. 153.

А. Т. Смиленко на пеньківському поселенні Ігрень-Підкова I¹.

До цих же досліджень слід також віднести роботи харківського археолога Б. А. Шрамка, проведені у 50-х рр. ХХ ст. на пеньківському селищі біля с. Задонецьке на р. Мжа, у поріччі Сіверського Донця². Вченим була відкрита господарська яма, у заповненні якої знаходилися залишки залізної зброї ранньосередньовічних слов'ян³.

Напівземлянку з пеньківською керамікою виявив Д. Я. Телегін у 1960 р. поблизу с. Деревка на лівому березі Дніпра⁴. Також фахівець у першій половині 70-х рр. ХХ ст. біля с. Осипівка розкопав чотири пеньківських будівлі, а С. П. Юренко у 1973 р. п'ять подібних комплексів біля с. Багате⁵.

До цього ж періоду відносяться розкопки поселення біля с. Суха Гомольша на Харківщині у 1977 р. В. К. Міхеєвим, під час яких було відкрито 11 господарських ям та чотири напівземлянки з пеньківським матеріалом, серед якого зустрічалися предмети озброєння⁶.

У цілому друга половина ХХ ст. була ознаменована дослідженнями пам'яток пеньківської культури, зокрема зброї, проведених експедиціями під проводом О. М. Приходнюка⁷.

Наприкінці 80 – початку 90-х рр. ХХ ст. на пеньківських поселеннях у поріччі Сіверського Дінця на Харківщині Нижній Бішкін I, II, Суха

¹ Валентин Миколайович Даниленко. Життя археолога / Упоряд. М. В. Даниленко. Київ, 2013. С. 33.

² Шрамко Б. А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины (Харьковская область). Киев, 1977. С. 97; Скирда В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б.А. Шрамко // Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого. Харків; Котельва, 2021. С. 115.

³ Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. № 176. С. 108.

⁴ Телегін Д. Я. Из работ Днепродзержинской экспедиции 1960 г. // КСИАУ. 1962. Вып. 12. С. 13-17.

⁵ Телегін Д. Я., Беяева С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. 1975. Вип. 18. С. 95-107.

⁶ Міхеєв В. К., Приходнюк О. М. Пеньківське поселення Суха Гомільша // Археологія. 1985. Вип. 54. С. 75-82.

⁷ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ, 1980. С. 47.

Гомольша та інших експедицією під керівництвом М. В. Любичева також були знайдені елементи зброї¹.

В результаті багаторічних робіт, що тривають уже понад 70 років, на території України виявлено близько 300 пеньківських пам'яток, певна частина з яких розташована на Лівобережжі, в тому числі тих, на яких були знайдені залишки зброї. Однак, до сьогодення ми не маємо жодної спеціальної праці, присвяченої озброєнню населення пеньківської культури.

Друга половина I тис. н. е. представлена пам'ятками в першу чергу сіверянських волинцівської (VII-VIII ст.) та роменської (VIII – поч. XI ст.) культур.

Початок їх вивчення відноситься до 30-х рр. XIX ст., коли вперше були здійснені дослідження на Донецькому городищі поблизу м. Харків². Наприкінці того ж століття дослідження сіверянських пам'яток проводилися Д. Я. Самоквасовим, який розробив принципи їх класифікації та датування³. Тоді ж Ю. А. Морозов вивчав городища Харківської губернії, а на самому початку XX ст. В. Г. Ляскоронським були здійснені розвідки в басейнах приток Дніпра в центральній та південно-східній частині Дніпровського Лівобережжя⁴. М. Є. Макаренко вперше обстежив у 1901 р. групу поселень на околицях м. Ромни, що в подальшому дало можливість групу пам'яток об'єднати під назвою роменської культури. Початок вивчення пам'яток волинцевської культури можна віднести до 1898 р. Цього року при оранні поля між селами Малі Будки і Костянтинів були випадково знайдені

¹ Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 91.

² Скирда В. В. Археологічні дослідження В. В. Пасека на Харківщині // Вісник ХДУ. 1998. № 413. Історія. Вип. 30. С. 59-60.

³ Самоквасов Д. Я. Историческое значение городищ // Труды III АС. Киев, 1878. Т. 1. С. 225; Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могильникам, Москва, 1908.

⁴ Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды XI АС. Москва, 1901. Т. 1. С. 415-427; Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII АС. Харьков. 1902. Т. 1. С. 82-97.

своєрідні посудини та зброя, що потрапили пізніше в Ермітаж¹. Пізніше, (у 1905 р.) М. Є. Макаренко за допомогою В. Ф. Беспальчева провів там розкопки, в результаті яких було виявлено залишки могильника з урновими кремаціями².

Археологічні обстеження в Харківській області пам'яток цих культур були проведені наприкінці 20-30-х рр. ХХ ст. співробітниками Харківського археологічного музею, які поповнили колекцію зброї сіверян. Подібні матеріали в той же час були отримані внаслідок археологічних досліджень на території Полтавщини³.

Продовження вивчення роменських старожитностей наприкінці 30-х рр. минулого століття у басейні р. Ворскли пов'язано з діяльністю П. Н. Третьякова та І. І. Ляпушкіна⁴. Цими дослідниками у період з 1938 по 1950 рр. було обстежено басейни нижньої течії р. Десна, річок Сейм, Сула, Псел, Ворскла та басейну верхньої течії Сіверського Дінця, завдяки чому в науковий обіг введено кілька десятків збройних артефактів роменського типу⁵.

Розвідки, проведені І. І. Ляпушкіним у 1945-1950 рр., дозволили визначити загальний характер сіверянських пам'яток. Здійснені археологом розкопки в Опішні та Полтаві сприяли уточненню датуванню власне роменських старожитностей саме за знахідками зброї⁶. Особливо велике значення для вивчення сіверянської зброї має вивчення повністю розкопаного городища Новотроїцьке⁷.

Значне місце у вивченні сіверянських пам'яток на Лівобережній Україні, на яких була знайдена зброя, належить експедиціям Інституту

¹ Археология Украинской ССР... С. 192.

² Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Харьковской и Воронежской губерниях в 1905 г. // ИАК. 1906. Вып 19. С. 151-154.

³ Археологічна спадщина О. С. Федоровського. Уклад. В. В. Скирда. Львів, 2024. С. 6-7.

⁴ Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 285-306; Третьяков П. М. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли // Археологія. 1947. Вип. 1. С. 126.

⁵ Археология Украинской ССР... С. 192.

⁶ Ляпушкін І. І. Дослідження Дніпровської... С. 285.

⁷ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. Москва; Ленинград, 1958.

археології АН УРСР. В першу чергу слід відзначити багаторічне дослідження поселення і могильника в уроч. Стан поблизу с. Волинцеве Путивльського району Сумської області. Вони дали змогу виділити цілу групу ранньослов'янських старожитностей¹. Особливо, можна відзначити розкопки 1948-1950 рр. поселення та могильника поблизу м. Сосниця з залишками зброї².

Значна увага приділялася і пам'яткам роменської культури, які дали певний матеріал для вивчення військової справи сіверян. До них відносяться роботи другої половини 40-х – першої половини 50-х минулого століття, які проводили Ф. Б. Копилов в Посуллі, В. І. Довженок біля с. Волинцеве, Д. Т. Березовець на городищі біля с. Воргол, а Б. А. Шрамко на Донецькому городищі³.

Друга половина ХХ ст. в дослідженні пам'яток волинцівської і роменської культур пов'язана з діяльністю Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР. Її роботами в 1968 р. були проведені охоронні розкопки городищ поблизу сіл Волокитині і Червоний Ранок в басейні р. Псел та Сейм та розкопки городища біля с. Ніцаха в басейні р. Ворскла⁴, завершені розкопки сіверянського селища поблизу с. Опішня Полтавської області, а також роменсько-давньоруського археологічного комплексу недалеко від с. Кам'яне в середній течії р. Псел⁵. На початку 80-х рр. ХХ ст. були проведені завершальні дослідження цієї пам'ятки Волинцівським загоном Лівобережної слов'яно-руської експедиції⁶.

¹ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.

² Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАУ. 1952. Вып. 1. С. 50-52; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. 3. С. 28-44.

³ Довженок В. Й. Археологічні розкопки біля с. Волинцевого Сумської обл. // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 251-269; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 271-272.

⁴ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975. С. 45.

⁵ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... Рис. 46.

⁶ Юренко С. П. Исследование раннеславянского поселения у с. Волинцево // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 327-328.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. дослідження сіверянських пам'яток, на яких була знайдена зброя, було здійснено переважно О. В. Сухобоковим та І. С. Кедуном¹.

Однак, на жаль, ми не маємо жодної спеціальної праці, присвяченої вивченню озброєння носіїв волинцевської та роменської культур. На відміну від ситуації щодо вивчення зброї сіверян аналізу досліджень озброєння носіїв салтівської культури науковцями приділена значно більша увага.

До вивчення пам'яток салтівської культури дослідники звернули увагу після 1900 р., коли місцевим вчителем В. О. Бабенком було відкрито поблизу с. Верхній Салтів Харківської губернії катакомбний могильник, що дав назву всій культурі. Наступного року московський археолог В. О. Городцов відкрив ямний могильник поблизу с. Зливки Харківської губернії². Відкриття Верхньосалтівського і Зливкінського могильників, добре датованих керамічними комплексами та арабськими дирхемами VII-X ст., дало можливість датувати аналогічні пам'ятки останньою чвертю I тис. н. е.

Наявність значної кількості озброєння та своєрідність обряду поховання Верхнесалтівського могильника притаманно для військової верхівки привертала увагу багатьох археологів-фахівців. В перші десятиліття на пам'ятці працювали В. О. Бабенко Є. П. Трифільєв, О. М. Покровський, О. С. Федоровський. В подальшому вивчення пам'яток даної культури зайняло панівне місце в середовищі харківських салтовзнавців³.

Перший період вивчення салтівської культури, який тривав 20 років, відзначався виключно вивченням Верхньосалтівського могильника, що призвело до того, що в науковий обіг салтівська культура увійшла не в комплексі, а лише та її частина, яка була пов'язана з обрядом поховання. Нові салтівські пам'ятки в басейні середньої течії Сіверського Дінця:

¹ Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ, 1992; Кедун І. С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. // АДУ 2009. Київ, 2010. С. 187; Кедун І. С. Новгород-Сіверський та його округа в X-XIII ст.: Дис... канд. іст.наук. Київ, 2011.

² Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985. С. 7-9.

³ Колода В. В. Харківська школа хозарознавства... С. 180-181.

Залимання, Шийківка, Рогалик було виявлено лише після революційних подій 1917 р. Вони були здійснені під час розвідок співробітниками Луганського та Ізюмського краєзнавчих музеїв¹. У 1920 р. відновив дослідження Верхньосалтівського могильника О. М. Покровський², а з 1921 р. і до кінця свого життя дослідження пам'ятника продовжував В. О. Бабенко³.

Новий період можна пов'язати з вивченням пам'яток салтівської культури у басейні Дону М. І. Артамоновим. Під його керівництвом Волго-Донська, а потім Саркельська експедиції у 30-х рр. ХХ ст. досліджували середньовічні пам'ятки нижньої течії річки Дону⁴.

У перші роки після завершення Другої світової війни археологічна експедиція Харківського університету під проводом С. А. Семенова-Зусера знову повернулася до дослідження Верхньосалтівського могильника і городища⁵. Розвідувальним загonom Волго-Донської експедиції ПМК у басейні р. Дону та Дніпровською Лівобережною експедицією наприкінці 40-х та початку 50-х рр. виявлено нові пам'ятки салтівської культури. Тоді ж обстежені і добре вивчені збройні артефакти з Салтівського, Маяцького городищ та інших пам'яток⁶.

Класифікацію пам'яток салтівської культури у 50-х рр. ХХ ст. було розроблено І. І. Ляпушкіним⁷. До північного варіанту вчений відніс городища з кам'яними стінами, житла-напівземлянками, катакомбні могильники, до південного – городища, укріплені земляними валами, житла-юрти і ямні

¹ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Москва; Ленинград, 1958. Т. 1. С. 88.

² Тесленко І. І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. // Наукові записки Науково-дослідницької катедри історії української культури. 1927. № 6. С. 353-356; Скирда В., Скирда І. Археологічні дослідження Євгена Трифільєва й Олександра Покровського // МДАПВ. 2021. Вип. 25. С. 294-295.

³ Яненко А. Історія музейної археології УСРР (1919-1934). Київ, 2016. С. 11-12, 67.

⁴ Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону. Москва, 1935.

⁵ Семенов-Зусер С. А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1949 р. // АП УРСР. 1949. Т. 1. С. 112-135; Семенов-Зусер С. А. Дослідження салтівського могильника // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 271-284.

⁶ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой... С. 90.

⁷ Там само. С. 124.

могильники. Пам'ятки першого варіанту І. І. Ляпушкін вважав аланськими, а південні співвідносив з праболгарськими племенами¹.

Найбільший внесок у вивчення салтівських старожитностей було здійснено С. О. Плетнєвою. Фахівчиня виявила майже 120 нових пам'ятників. Загальні підсумки її досягнень були опрелюднені у низці її робіт. Вона розробила характеристика окремих груп археологічних джерел, зокрема велика увага приділялася зброї².

У продовж 1959-1967 рр. Д. Т. Березовцем були проведені археологічні розкопки Верхньосалтівського катакомбного могильника, городища та посаду. В цей же час фахівцем на лівому березі Сіверського Дінця було відкриті Нетайлівський ґрунтовий могильник та поселення³. В подальшому, салтівські пам'ятки середньої течії Сіверського Дінця досліджував К. І. Красильников. Луганським археологом виявлено та обстежено велику кількість нових могильників і поселень, з яких походить велика кількість салтівської зброї⁴.

Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. і до початку повномасштабної агресії основні роботи по вивченню пам'яток салтівської культури, де виявлена значна кількість зброї, проводилися харківськими археологами В. К. Міхеєвим, А. К. Дегтярем, А. В. Кригановим, В. С. Аксьоновим, В. В. Колодою, В. В. Скирдою та іншими⁵.

У цілому всі роботи, присвячені салтівському озброєнню. можна розподілити на дві категорії. Першу категорію складають роботи загального плану, які вивчають весь комплекс озброєння певної археологічної культури або етносу. В першу чергу це монографії присвячені розвитку озброєння

¹ Ляпушкін І. І. Памятники салтово-маяцкой... С. 131.

² Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142; Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва; Иерусалим, 2000.

³ Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959-1960 гг. // КСИА АН УССР. 1962. Вып. 12. С. 18-22; Березовец Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. 1965. Т. 19. С. 47-67.

⁴ Красильников К. И. гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. 1976. № 3. С. 257-278; Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедончья // СА. 1981. № 4. С. 110-125.

⁵ Колода В. В. Харківська школа хозарознавства... С. 177-194.

кочовиків ранньозалізної доби, які дають уяву про зброю іранського компоненту безпосередньо передуючої епохи¹. Вони допомагають віднайти опорну точку при розробці еволюційних схем розвитку зброї.

Зокрема, зацікавленість до озброєння Київської Русі призвела до виникнення цілого циклу наукових праць за даною тематикою. Серед них слід назвати роботу Г. Ф. Корзухіної, яка при розробці типології давньоруської зброї, звернулася до раних зразків шабель². Фундаментальні дослідження середньовічної зброї були здійснені А. М. Кірпи́чником³. Окремо фахівці розглядали давньоруську клинкову зброю, яка використовувалася слов'янами та їх кочовими і осілими сусідами, в цей та попередній час. Важливими при вивченні зброї є визначення критеріїв класифікації та методики її заміру.

Зацікавленість до вивчення матеріальної культури народів Південного Сибіру дала поштовх на дослідження озброєння кочових народів Євразії. Першою роботою в даному напрямку стала монографія С. В. Кисильова⁴, в якій було приділено особливу увагу часу передування домінування шаблі у кочовиків. Одночасно з цим побачила світ праця Г. А. Федорова-Давидова, присвячена озброєнню номадів золотоординського часу⁵. До робіт подібного характеру можна віднести монографію С. О. Плетньової «Древности черных клобуков»⁶. До вивчення озброєння єнісейських киргизів звертався Ю. С. Худяков. В першій праці він запропонував класифікацію понятійного

¹ Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. Москва: Наука, 1971. 169 с.; Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2010. 328 с.

² Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в // СА. 1950 Т. XIII. С. 63–94.

³ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX-XIII вв. // САИ. 1966. Вып. Е1-36; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. // САИ. 1966. Вып. Е1-36; Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // САИ. 1971. Вып. Е1-36.

⁴ Киселев С.В. Древняя история южной Сибири. Изд. 2-е. Москва, 1951. 642 с.

⁵ Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Москва, 1966. 136 с.

⁶ Плетнева С. А. Древности черных клобуков // САИ. 1973. Вып. Е 1-19. С. 2–96.

апарату для вивчення зброї у кочових народів¹. В подальшому, разом з Л. А. Бобровим, вчений розширив знання археологів про вплив китайської збройної традиції на озброєння сусідніх країн та народів². Комплексу озброєння носіїв салтівської культури було присвячено дисертацію та ряд наукових праць А. В. Криганова³. Окремо потрібно відзначити роботу О. В. Комара і О. В. Сухобокова, присвячену військовій справі та збройному комплексу хозар⁴. Деякі науковці приділяють окрему увагу клинковій зброї. Зокрема, М. В. Горелік, вивчаючи озброєння Східного Туркестану, запропонував оригінальну теорію походження шаблі⁵. Такі автори, як В. Н. Каминський, І. В. Каминська-Цукор та У. Ю. Кочкаров присвятили свої дослідження середньовічній клинковій зброї племен Північного Кавказу⁶.

Завдяки вищезгаданим дослідженням була створена система заміру, напрацьовань принципів видового, типологічного та хронологічного розподілу зброї. В своїй роботі ми використали цей досвід та певний понятійний апарат. При цьому слід зазначити, що загальним недоліком перелічених праць є не достатньо поглиблене висвітлення проблематики саме

¹ Худяков Ю.С. Основные понятия оружиеведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI – XII вв. н. э.). // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1979. С. 184–193; Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов. VI—XII вв. Новосибирск, 1980. 176 с.

² Бобров Л.А., Худяков Ю.С. Военное дело сяньбийских государств Северного Китая IV – VI вв. н.э. // Военное дело кочевников Центральной Азии в сяньбийскую эпоху. Новосибирск, 2005. С. 80–199.

³ Крыганов А.В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII–X вв.: Дис. канд. истор. наук. Харьков, 1987 / НА ІА НАНУ. Ф.12. № 656. 371 арк.; Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1989. С. 98-114; Криганов А.В. Військова справа кочівників Північного Причорномор'я кінця IV – початку XIII століть. Суми: Вінниченко М. Д., 2012. 232 с.

⁴ Комар А.В., Сухобоков О.В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата // Восточноевропейский археологический журнал. № 2(3), март-апрель 2000. URL: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm (дата звернення: 10.02.2017).

⁵ Горелік М.В. Вооружение. // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: хозяйство, материальная культура. Москва, 1995. С. 382—398.

⁶ Каминский В.Н., Каминская-Цукор И.В. Вооружение племен Северного Кавказа в раннем средневековье. // Историко-археологический альманах Армавирского краеведческого музея. Москва-Армавир, 1997. Вып. 3. С. 61–69.

клинкової зброї, оскільки дана тема повністю не розкрита.

Другу категорію праць становлять роботи, в основу котрих покладено дослідження зброї визначеного хронологічного етапу або її характеристики. В першу чергу до них слід віднести дослідження зброї догунського та гунського часу¹. Вони дають уяву про зброю тюрського компоненту безпосередньо передуючої епохи і дають змогу відштовхуватися від опорної точки при розробці еволюційних схем у нашому дослідженні. Стаття В. Арендта, була першою, де було детально розроблена типологія та хронологія середньовічних шабель. В той же час А. Захаров запропонував власну теорію розповсюдження шабель завдяки мадярським племенам². Проблемою теми появи шабель також цікавився М. Я. Мерперт³. Його робота послугувала поштовхом для наступних досліджень, які так чи інакше торкалися теми появи палашу чи шаблі. Вагомості цій гіпотезі додало дослідження клинкової зброї Середньої Азії І. А. Аржанцевої⁴.

У XXI ст. до обґрунтування типологічного розподілу аварських шабель повернувся Г. Чики⁵. Середньовічне візантійське озброєння було проаналізовано у роботі В. І. Баранова⁶. Дослідження А. І. Соловьова стало

¹ Боталов С. Г. Мечи и кинжалы гуннской эпохи. // Вооружение сарматов: региональная типология и хронология: доклад к VI Международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». Челябинск, 2007. С. 114–123.

² Arendt W. Vorschlag zur Beschreibung von Säbelklingen. // Zeitschrift für historische Waffen und Kostumkunde. Berlin, 1932. Bd. 4 (13). Heft. 2. S. 43–44; Arendt W. Türkische Säbel aus den VIII – IX Jahrhunderten. // Arkheologia Hungarica. Budapest, 1935. T. XVI. S. 48–68; Zakharow A. Beiträge zur Frage der türkischen Kultur der Völkerwanderungszeit. // Arkheologia Hungarica. 1934. T. XVI. S. 6–47; Zakharow A., Arendt W. Studia levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh. Budapest, 1935. 87 s.

³ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. XXIII. С. 131–168.

⁴ Аржанцева И.А. Раннесредневековые мечи Средней Азии и проблема происхождения сабли. // Древний и средневековый Восток. Москва, 1987. С. 121–134.

⁵ Чики Г. Сабли аварского периода в карпатской котловине: вопросы типологии. // Культуры Евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия). Самара, 2010. С. 207–216.

⁶ Баранов В. И. Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьями с муфтой IX–XI вв. // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Симферополь-Тюмень-Нижневартовск, 2017. Вып. 9. С. 248–283.

важливим кроком у вивченні проблеми походження шаблі¹. Воно цінне тим, що спирається на результати природничих наук та адаптує кінематику удару сокирою до кінематики удару палашем або шаблею. До вивчення ранньосередньовічної клинкової зброї звертався У. Ю. Кочкаров². Пізнім кочівницьким шаблям, їх хронології та типології присвячена спільна праця А. В. Євглевського і Т. М. Потьомкіної³. Використанню шаблі у козацьку присвячена робота Д. Тоїчкіна. Він дослідив шаблі, якими користувалися козаки, а також технологію їхнього виготовлення та питання про можливість їхнього виробництва на території України⁴.

Перелічені роботи головним чином є вузько-спрямованими. В них головна увага приділяється проблемам походження різних видів озброєння, відношення до певних етносів та археологічних культур, особливостей застосування того чи іншого виду зброї, хронології.

Основними джерелами для нашої роботи слугували археологічні знахідки зброї на ранньосередньовічних пам'ятках Лівобережної України, які були оприлюднені в різноманітних наукових працях. Окрім цього для рішення поставленого питання долучались візуальні та письмові джерела.

Не зважаючи на свою фрагментарність археологічні джерела лежать в основі будь якого дослідження присвяченого реконструкції зброї народів давнини. Вони представлені такими категоріями: пам'ятки (населені пункти, городища, могильники та поодинокі захоронення); об'єкти (житлові споруди) та речові групи (елементи наступальної зброї, залишки захисного обладунку та кінської зброї).

Доволі специфічним є тактика ведення бою та комплекс озброєння

¹ Соловьев А.И. О некоторых характеристиках клинкового оружия. // Проблемы реконструкций в археологии. Новосибирск, 1985. С. 147—154.

² Кочкаров У. Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII – XIV вв. (оружие ближнего боя). Москва: Владимира Левина, 2008. 176 с.; Кочкаров У. Ю. Кинжалы Северо-Западного Предкавказья VIII-X вв. // РА. 2010. №1. С. 157–160.

³ Евглевский А.В., Потемкина Т.М. Восточноевропейские позднекочевнические сабли. // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2000. Т. 1. С. 117—179.

⁴ Тоїчкин Д. Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження. Київ: ВД «Стилос», 2007. 368 с.

кочовиків, тому даний аспект слід розглянути окремо. В першу чергу це було пов'язано з особливостями самого ландшафту. Степ практично виключає ведення активних бойових дій з укриттів та засідок, звідси походить тактика заманювання противника. Величезні відстані визначили використання кавалерії у якості основного – домінуючого роду війська. Маневреність вершників у степових умовах була пріоритетною якістю, тому основна маса кінноти салтівської культури була легкою. Це надавало перевагу дистанційній зброї. Лук і стріли забезпечували ураження цілі на дальніх дистанціях. На друге місце слід поставити спис або піку. Після перестрілки лучників таранна атака списами була достатньо ефективним тактичним прийомом. До третьої категорії слід віднести таку зброю ближнього бою, як сокири, кістені та булави. Подібна зброя використовувалася переважно після втрати швидкості. Ще однією категорією озброєння вважається клинкова. Вона також використовувалася у ближнього бою. Таким чином, клинкова зброя не самий головний і основний різновид зброї у арсеналі кочового воїна-вершника. Наведені вище дані не означають, що клинкова зброя була дорогою прикрасою, а навпаки, була найбільш багатофункціональною і дієвою зброєю кавалериста у ближньому кінному бою.

На відміну від усіх ранньосередньовічних культур Лівобережної України ми маємо єдине монографічне дослідження присвячене зброї військовій праці носіїв салтівської культури здійснене А. В. Кригановим¹

Важливою складовою джерельної бази для нашої дипломної роботи являються поховальні пам'ятки. Їхні матеріали мають безпосереднє відношення до вирішення завдань, поставлених в нашій роботі. Систематизація таких даних дозволяє диференціювати поховання з зброєю відповідно до існуючих уявлень щодо соціальної стратифікації суспільства та війська. Наявність зброї у похованні дає змогу відносити похованого до воїнської верстви суспільства, а у середині воїнської структури кочовиків –

¹ Криганов А.В. Військова справа кочівників Північного Причорномор'я кінця IV – початку XIII століть. Суми, 2012.

до вершника.

У значно меншій мірі, ніж археологічні, у роботі використані письмові (головним чином, візантійські та східні) та іконографічні джерела, які відображають загальну диспропорцію джерельної бази стосовно цього періоду ранньосередньовічної історії України. Ці джерела зберегли інформацію про використання тих чи інших предметів озброєння, підтверджуючи та доповнюючи картину, отриману щодо археологічного матеріалу.

Письмові джерела в першу чергу використовуються для реконструкції типового обладунку воїнів та кінського спорядження. Вони надають дані не лише про їхні деталі, але й про їхні певні функціональні особливості та статусну приналежність і ставлення до них їхніх господарів. Згадки про зброю як слов'ян, так й хозар можна також знайти в записах кавказьких, візантійських та арабських авторів. Цей тип джерел є досить важливим для аналізу тогочасної військової справи.

Таким чином була зібрана досить об'ємна і репрезентативна джерельна база нашого дослідження.

Теоретичну основу будь-якого наукового дослідження створюються на методологічних засадах. Вони формуються у незалежності від дисциплінарної приналежності роботи та обумовлюють її предметну спрямованість на вирішення утилітарно-прагматичних завдань. Вони створюються сукупністю різноманітних процедур та складаються з послідовних етапів – вибір об'єкта та постановка завдання, розробка методів дослідження та виявлення інформаційної основи вирішення завдання, емпіричне пізнання і науково достовірною реконструкцією дослідженої історичної реальності (явища), максимальне наближення до істинності та через його оцінку встановлення цінності отриманого знання. Дані послідовні етапи використовуються у тісному взаємозв'язку. Сукупність всіх

дослідницьких процедур потребує відповідного комплексу методів¹.

Методи дослідження при написанні дипломної роботи визначаються метою. Наша робота передбачає використання трьох рівнів реалізації завдань дослідження: методологію, методи, методіку. Методологія у історичній науці розглядається як теоретичні основи історичного пізнання в цілому, або теоретичне вираження практики конкретно-історичного дослідження у вигляді методів, принципів, наукових понять тощо. При створенні концепцій, як системи знань про теорію науки або систему методів дослідження, метод розглядається як засіб історичного дослідження. Методіка розуміється як сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом².

Відповідно до хронологічних рамок нашої роботи, зазначених у вступі, методи, якими ми користувалися можна розподілити на дві групи. Першу репрезентують загальноісторичні (історико-системний, історико-типологічний, історико-генетичний та порівняльно-історичний), а також загальнонаукові методи (дедукція та індукція, аналіз і синтез, термінологічний аналіз тощо)³. Друга група методів є традиційною для археологічних досліджень. Це такі методи, як стратиграфічний, типологічний, картографічний та інші⁴. Вони, у свою чергу, спираються на залучення базових принципів наукового пізнання (всебічності, історизму,

¹ Ковальченко І.Д. Методи історического ісследованія. РАН, Отделеніе історико-філософських наук. 2-е ізд., доп..Москва, 2003. 486 с.

² Ковальченко І.Д. Методи історического ісследованія...486 с.; Смоленский Н.И. Теория и методология истории : учеб. пособие. Моск. гос. ун-т. Москва, 2008. 272 с.

³ Ковальченко І.Д. Методи історического ісследованія...С. 183–208;

⁴ Монгайт А.Л. Археология Западной Европы: каменный век. Москва, 1973. С. 30–33, 64–66, 90; Авдусин Д.А. Полевая археология СССР: учеб. пос. издание второе, переработанное, дополненное. Москва, 1980. С. 32; Гарден Ж. К. Теоритическая археология. Москва, 1983. С. 39, 115–150; Мартынов А.И., Шер Я.А. Методы археологического исследования: учеб. пособие. Москва: Высшая школа, 1989. С. 15–16; Колпаков Е.М., Бочкарев В.С., Васкул И.О., Вишняцкий Л.Б. та ін. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. Киев: Ин-т археол. АН СССР, 1990. С. 10.

багатофакторності, міждисциплінарності, системності та об'єктивності)¹.

Стратиграфічний та порівняльно-історичний методи були використані при встановленні хронології мечів, палахів, шабель, кинджалів та бойових ножів, а також при розгляді питань походження. Датування окремих екземплярів зброї та подальше встановлення хронологічних меж побутування їх типів зумовлено хронологією поселень і могильників. Вирішення цієї задачі забезпечується комплексним використанням загальноприйнятого в археологічній науці аналогового методу та методів типологічної та хронологічної класифікації².

Використання картографічного методу дозволило наочно встановити просторово-часові зони розповсюдження зброї різних типів на тлі ранньосередньовічних культур степової та лісостепової зон Лівобережної України.

Щодо базових принципів наукового пізнання, на які ми спирались при реалізації методичних підходів дослідження, зауважимо наступне. Керуючись принципом історизму, який зумовлює необхідність розгляду кожного явища в розвитку, ми поставили на чергу рішення питання щодо походження різних типів зброї у євразійському контексті раннього середньовіччя. Такий підхід дозволив виявити схожість і відмінність між екземплярами різних територій, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в розвитку. Таким чином, все це зумовило в деяких випадках необхідність виходу дослідження за хронологічні межі VII-X ст. з метою аналізу зброї.

Урахування принципів цілісності та ієрархічності дало змогу подивитися на зброю населення Лівобережної України раннього середньовіччя як на щось цілісне. Дотримання принципу багатофакторності обумовило врахування всього комплексу факторів, які характеризують

¹ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. С. 220, 229; Смоленский Н.И. Теория и методология истории. С. 3–4, 216.

² Колпаков Е.М., Бочкарев В.С., Васкул И.О., Вишняцкий Л.Б. та ін. Классификация в археологии. С. 14, 15, 19.

предмет дослідження. У результаті зброя сприймається як непересічний феномен матеріальної культури слов'янських та салтівської культур раннього середньовіччя досліджуємого нами регіону. У процесі її створення визначилась специфіка археологічних джерел визначених історіографічною традицією етнокультурних інтерпретацій типів археологічних пам'яток. Створена джерельна база, визначені методологія, методи та методика дослідження на новому інтерпретаційному рівні створили передумови для розгляду зброї раннього середньовіччя не тільки як речознавчої категорії чи вагомого елемента матеріальної культури, а й як важливого джерела побудови хронологічних схем та шляхів розповсюдження інновацій. Результати подібного підходу до питань проблематики знайшли відображення у відповідних розділах дипломного дослідження.

Розглянутий нами матеріал дає змогу говорити, що незважаючи на те, що знахідки зброї на могильниках і поселеннях ранньосередньовічних археологічних культур на Лівобережжі Дніпра є доволі частими, але спеціальних праць присвячених саме цьому виду артефактів обмаль. Що ж до монографічних робіт, в яких розглянуто в окремому розділі зброю носіїв салтівської культури, відноситься лише праця А. В. Криганова. Однак, джерельна база, яка складається зі знахідок слов'ян і салтівців є доволі потужною, а методологія вивчення її та методи дослідження доволі розробленими.

Розділ 2. Зброя носіїв пеньківської та колочинської археологічних культур (V-VII ст.)

Розгляд озброєння ранньосередньовічного населення Лівобережної України слід розпочати з пеньківської археологічної культури V-VII ст. Після гунського завоювання 70-х рр. IV ст. у лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я збереглася частина неоднорідного черняхівського населення, яке взяло поряд із носіями київської культури, що просунулися з півночі, участь у процесі формування пеньківської культури протягом VI ст.¹

Основний район формування культури – Середнє Подніпров'я та басейн річки Південний Буг. Пам'ятники цієї культури поширені в лісостепу на території від Сіверського Дінця на сході до нижнього Дунаю на заході.

На північному сході має «прозорий» кордон із близькоспорідненою колочинською археологічною культурою V-VII ст. О. М. Приходнюк виділяє чотири локальні варіанти пеньківської культури: Лівобережний, Надпоризький, Дніпро-Дністровський та Дністер-Прутський². У Пруто-Дністровському міжріччі та Південному Побужжі перемежовується з пам'ятниками празької культури, але має з нею виразний кордон на Дніпровському Правобережжі, між річками Стугна та Рось. У зоні пеньківської культури спостерігається й інфільтрація пам'яток, які пов'язують із кочівниками азово-чорноморських степів. До цієї культури належить також група пам'яток Дніпровського Надпорожжя. Окремі компоненти пеньківської культури зафіксовано у Нижньому Подунав'ї³.

Найбільш ранні пам'ятки пеньківської культури зафіксовані близько 2-ї чверті V ст. на схід від Дніпра. До найбільш досліджених пам'яток пеньківської культури належать поселення Вільховчик, Будище, Ігрень-Підкова та група могильників на околицях села Велика Андрусівка у Подніпров'ї; поселення Хитці, Заньки, Більськ, Напівзір'я, Сушіння на

¹ Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 4-5.

² Там само. С. 10.

³ Археология Украинской ССР... С. 297.

лівобережжі Дніпра; поселення Скибниці, Семенки, Кочубеївка та металургійний комплекс біля села Гайворон на Південному Бузі¹.

Дослідники вважають, що пеньківці були вузьколиці і характеризувалися мезокранією. Генетично вони є спадкоємцями черняхівської культури із помітною іранською домішкою. Передбачається, що пеньківці увійшли до складу українського, а також сербського та хорватського населення².

Д. Т. Березовець спочатку вважав цю культуру – культурою літописних уличів³. Пізніше він висловлювався трохи обережніше і вважав, що пеньківські старожитності залишені слов'янами, що прийшли з півночі, і що це єдина слов'янська культура. П. М. Третьяков вбачав генетичну підоснову пеньківських старожитностей у пізньозарубенецьких пам'ятниках Верхнього Подніпров'я. Згідно з його версією, слов'янські зарубинецькі племена, що займали територію Лісостепового Правобережжя Дніпра, поріччя Прип'яті та Верхнього Підністров'я в II-III ст. н. е. були відтіснені на північ і північний схід черняхівським населенням⁴. У післягунський час, у середині I тис. н. е., починається зворотний процес розселення слов'ян на південь, внаслідок чого вони зайняли велику територію Дніпро-Донського лісостепового району та басейн нижнього Дунаю.

Пам'ятники пеньківської культури займають територію, що збігається з тією, яку, за повідомленням Йордану, займали анти – він писав, що вони живуть на землях від Дністра до Дніпра на закруті Чорного моря⁵. Згідно з Прокопієм Кесарійським, анти і склавени (слов'яни) мали спільну мову, однаковий побут, звичаї та вірування, а колись «навіть ім'я у слов'ян та

¹ Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 12.

² Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі... С. 21.

³ Березовець Д.Т. Поселение уличей на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 146-150.

⁴ Третьяков П.Н. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки // СА. 1969. №4. С. 81-87.

⁵ Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Москва, 1960. С. 44.

антів було одне й те саме»¹. Візантіїці виразно відрізняли антів від слов'ян серед найманців, використовуючи у своїх цілях чвари між цими угрупованнями.

На думку низки лінгвістів, етнонім анти має іранське походження. Так, певне, іраномовне населення Північного Причорномор'я назвало слов'ян, що розселилися на південно-східній околиці слов'янського світу. Більшість фахівців вважають, що у пеньківській культурі переважають традиції ранньослов'янського кола та співвідносять її носіїв з антами. Так, В. В. Седов вважає пеньківську культуру слов'янською (антською), висловлюючись на користь її черняхівської підоснови². Однак він зазначає, що ця культура не переросла згодом у культуру Київської Русі, а закінчила своє існування на початку VIII ст. н. е.³. А. Т. Сміленко також вважає пеньківське населення антами, але у процесі формування цієї народності вона включає не лише черняхівське населення, а й північні племена східних слов'ян⁴. Також слов'янською вважають пеньківську культуру такі автори, як В. Д. Баран, Є. А. Горюнов, В. К. Міхеєв, О. М. Приходнюк, О. В. Сухобоков та П. І. Хавлюк⁵.

Але все ж таки деякі автори визначають цю культуру, як неслов'янську чи не зовсім слов'янську. Зокрема, М. І. Артамонов вважає пеньківську культуру болгарською і наводить багато цікавих доказів на користь цього. І. П. Русанова коріння цих старожитностей бачить у черняхівському, неслов'янському на її думку населенні. Вона вважає пеньківський етнос поліетнічним, до якого входили болгари, слов'яни, іранське населення та інші народності. І лише поступово, на пізнішому етапі існування племена

¹ Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Москва, 1993. С. 401.

² Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва, 1970. С. 132-136.

³ Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. Москва, 1995. С. 295-301.

⁴ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). Київ, 1975. С. 118-126.

⁵ Баран В. Д. Давні слов'яни... С. 298-302; Горюнов Е. А. Ранние этапы истории... С. 47-51; Шрамко Б. А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии... С. 83-84; Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 10; Хавлюк П. И. Славянские поселения VIII-IX вв. на Южном Буге // АСГЭ. 1962. № 4. С. 120-121.

пеньківської культури слов'янізуються під впливом північних сусідів¹.

Виявлені на південному Дніпрі поселення пенківської культури з юртоподібним житлом дозволяють вважати, що до складу цієї культури вливалися тюркомовні (булгарські) кочівники².

На південних околицях ареалу пенківської культури, там, де вона стикалася з землями, зайнятими тюркомовними кочівниками, в ряді поселень (Осипівка, Чернещина, Будище, Луг) розкопками виявлені поглиблені житла, округлої або овальної у плані форми, що нагадують юрти кочівників. Ці житла, очевидно, належали степовикам, що осіли на землю і підселилися до носіїв пенківських старожитностей. Неслов'янськими були і житла з глиняними стінами та підлогами, викладеними з черепків битого посуду, гальки та глини, розкопані на поселенні Жовнін, а також спорудження з кам'яним цоколем на селищі біля балки Звонецької. Ці будівлі можна порівняти з салтівськими і, мабуть, свідчать про контакти слов'ян-антів з алано-болгарським населенням³.

Поховальний обряд представлений трупоспаленнями. Кремації проводилися на стороні з подальшим похованням у ямах. Поховання поділяються на урнові та безурнові. Безурнові поховання зазвичай безінвентарні, а в урнових є судини-приставки і мізерний похоронний інвентар: бронзові прикраси трапецеподібні та спіральні підвіски, браслети, скляні намисто, сережки, фібули (характерні пальчасті фібули, але є і зооморфні, антропоморфні, арбалетні). Поховання, як правило, розташовувалися за 0,5-1 кілометрів від селищ на низьких або піднесених ділянках місцевості⁴.

Могильники пенківської культури виявлені і вивчалися у Великій Андрусівці (три некрополя), Олексіївці, Волосівці, Василівці, на острові

¹ Русанова И. П. Славянские древности... С. 54-57.

² Седов В. В. Славяне в раннем... С. 304.

³ Хавлюк П. И. Славянские поселения... С. 122.

⁴ Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 89.

Сурському в Подніпров'ї, в Селішті та Ханську в Молдавії та інші невеликі ямки глибиною 0,3–0,5 м. Поховання, як правило, безінвентарні та безурнові, що дуже характерно для слов'янського похоронного ритуалу. Лише поодинокі поховання містять нечисленні речі. Поховання за обрядом трупоположення досліджувалися на пеньківських могильниках у Селішті та Ханську, біля селища Олексіївка у Надпорожжі та у Мохначі на Сіверському Дінці. До пеньківських інгумацій належать і поховання за обрядом трупоположення з пальчастими та зооморфними фібулами при селищі Балаклія у Чигиринському районі Черкаської області, селищі Поставмуки на Полтавщині та біля селища Буда у Сумській області¹.

Розкопки пам'яток пеньківської культури дали багатий матеріал для характеристики її носіїв. З кісток пеньківці з виготовляли гребені, голки та шила. Знахідки знарядь праці та зброї пов'язані лише з поселеннями. Серед залізних виробів чимало знарядь сільськогосподарської праці: наральники, мотики, серпи, коси. Очевидно, що основою економіки пеньківського населення були землеробство та скотарство. Про це говорять і родючі землі, і знаряддя землеробства, і численні зернові ями на поселеннях, і майже повсюдне використання млинів. Практикувалася і ручна обробка землі присадибних ділянок залізними теслями-мотижками. Культивували кілька видів пшениці та ячменю, а також просо, овес, жито та коноплі. Стада свійських тварин (велика рогата худоба, свині, вівці, кози та коні) паслися переважно на заплавах лук, тваринництво було приселищем².

В ареалі пеньківської культури відкрито залізобудні центри (Гайворон, Семенки, Самчинці). Вони, зокрема, гайворонський, свідчать про становлення територіальної спеціалізації в чорній металургії. Для виплавки заліза використовувалися стаціонарні наземні горни зі шлаковипуском. Металографічне вивчення ковальської продукції показало, що ремісники досконало володіли технікою кування заліза та сирцевої сталі у гарячому

¹ Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 12.

² Археология Украинской ССР... С. 298.

стані, широко використовувалася теплова обробка, але цементация виробів застосовувалася порівняно рідко, нечисленні та випадки виготовлення знарядь із наварними сталевими лезами. Все говорить про те, що пеньківське населення поступово відновлювало успадковані ним виробничі досягнення провінційно-римського часу¹.

Особливо активно розвивалося у пеньківській культурі бронзолітійне та ювелірне ремесло. Численні вироби з кольорових металів виявлені на багатьох поселеннях, і найповніше вони представлені в скарбах, виявлених у ряді місцевостей лівобережної частини Середнього Подніпров'я, а також у Нижньому Подніпров'ї та суміжних з ними територіях. Середньодніпровським скарбам присвячено багато літератури. У цілому нині вони датуються VI-VII ст. та поділяються на дві хронологічні групи. Такі скарби, як Мартинівський, Хацьківський, Малоржавецький та деякі інші, відносяться до VI-VII ст., іншу групу складають Пастирський, Харівський та подібні до них скарби, датовані другою половиною VII – початком VIII ст.²

Поясні набори зі скарбів включали різні накладки (круглі, прямокутні, зооморфні, хрестоподібні), орнаментовані накладки, обойми, прикрашені стилізованими рослинними візерунками, наконечники та фігурки різних типів. Подібні поясні набори були специфічними для пеньківської культури. Вони поширені досить широко, у чому виявлялася загальна євразійська мода. А. К. Амброз пов'язував появу таких поясних наборів із напівварварським середовищем візантійських міст і фортець Нижнього Подунав'я, звідки вони швидко і широко поширилися на значних просторах Євразії. Пояси носили дружинники, що належали до різних етноплеменних груп. Існування подібних поясів серед носіїв пеньківської культури – свідчення зародження дружинного стану в їхньому середовищі³.

¹ Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 18.

² Міхеєв В. К., Приходнюк О. М. Пеньківське поселення Суха Гомільша // Археологія. 1985. Вип. 54. С. 88.

³ Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР. II в. до н. э. – IV в. н. э. Москва, 1966. С. 67.

Одним із центрів бронзолivarного та ювелірної справи було Пастирське городище. На території пеньківської культури функціонували інші центри виробництва виробів з кольорових металів. Про це свідчать знахідки глиняних тиглів, ляльок, ливарних форм та шлаків, пов'язаних із бронзолітним ремеслом, на поселеннях Хитці, Будище, Семенки, Скибінці, Домантово, Гута Михайлівська та інших. У селища Бернашівка у Вінницькій області розкопками досліджено виробничий комплекс, у якому виявлено ливарну форму для виготовлення пальчатих фібул¹.

З часу війн антів з Візантією починається історія руської зброї, та й взагалі всієї військової справи у східних слов'ян. Звичайно ж, зброя, як така, була у наших предків і раніше, але застосування її мало виключно оборонний характер. Більшість форм та видів зброї IX-X ст. не мають місцевого коріння в культурі попередньої пори. Пояснюється це тим, що бойові засоби слов'ян VI-VII ст. були дуже мізерними і в цьому сенсі в жодне порівняння не йдуть з тим, що з'являється в київський період².

Зброя докиївських слов'ян, судячи з письмових свідчень сучасників, була дуже примітивною. Як писав, можливо, з часткою перебільшення, Іоанн Ефеський у 584 році, слов'яни «навіть не знали, що таке справжня зброя, за винятком двох чи трьох дротиків». Проте той самий автор зазначає, що слов'яни досить швидко збагатилися військовим досвідом, захопили багато візантійської зброї та «навчилися воювати більш ніж ромеї»³.

Слов'яни запозичували військові навички та озброєння у різні часи та у різних народів. Часте оновлення комплексу озброєння призводило до відмирання старих (індоєвропейських, протослов'янських, праслов'янських, слов'янських) термінів для позначення того чи іншого виду зброї та виникнення слів-запозичень. Слов'янське слово «броня» та «панцир» є запозиченням давньоверхньонімецького *brunja* (пор.: нім. *brünne*), яке

¹ Амброз А. К. Фибулы Юга... С. 69.

² Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1... С. 9.

³ Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ. 1941. № 1. С. 273.

походить від кельтського *bruinne* «груди». На думку Л. Нідерле, це свідчить про запозичення цього виду озброєння від германців у каролінгську епоху¹. Є заборона Карла Великого від 805 р. продаж слов'янам зброї та броні (в латинському тексті «*arma et brunias*»)². Слов'янське «шолом» – назва німецького походження: готське *hilms*. Слово «меч» (від готського *mēkeis*) походить від часів тісного спілкування слов'ян з готами³.

Важко уявити, що до зіткнення зі східнонімецькими племенами у слов'ян взагалі не було мечів. А. М. Кирпичников з цього приводу висловлюється досить категорично: «У слов'янських пам'ятниках, що передували утворенню Давньоруської держави, мечів не було знайдено, тому з великою підставою можна розглядати мечі, що з'явилися на руському ґрунті в останній чверті I тисячоліття н. е., як нове явище у матеріальній культурі країни. До того ж ці останні помітно відрізняються від своїх східноєвропейських попередників середини I-го тисячоліття н. е.»⁴.

З часів загальноіндоєвропейської епохи в слов'янських мовах залишився лише один термін для предмета озброєння: «щит» (з і.-е. *skeito-m* «щит»; лат. *scutum* (з і.-е. *skeuto-m* «щит»), гот. *skildus* (з в.-е. *skelto-m* «щит»)⁵. Це пояснюється тим, що щит у всі часи мав ту саму тактику застосування та технологію виготовлення.

Прокопій Кесарійський згадував, що «вступаючи в битву, більшість із них іде на ворогів зі щитами та дротиками в руках, панцирів вони ніколи не надягають; інші не носять ні сорочок (хітонів), ні плащів, а одні тільки штани, підтягнуті широким поясом на стегнах, і в такому вигляді йдуть на бій з ворогами⁶». Маврикій додавав до цього, що «кожен (ант) озброєний двома невеликими списами, деякі мають також щити, міцні, але важко переносяться

¹ Нідерле Л. Славянские древности. Москва, 2000. С. 226.

² Свод древнейших письменных известий о славянах. Москва, 1995. Том 2 (VII-IX вв.). С. 411.

³ Нідерле Л. Славянские древности... С. 227.

⁴ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1... С. 11.

⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3... С. 10.

⁶ Прокопий Кесарийский. Война... С. 45.

з місця на місце. Вони користуються також дерев'яними луками і невеликими стрілами, намоченими особливою для стріл отрутою, сильно дієвою, якщо поранений не прийме раніше протиотрути або не скористається іншими допоміжними засобами, відомими досвідченим лікарям, або відразу не обріже навколо місце поранення, щоб отрута не поширилася по решті тіла. А головне – вони не знали страху в бою і нехтували смертю¹». На жаль, археологічні джерела бідні на предмети озброєння (рис. 1, 3, 6, 10). Нам поки що не відомий жоден екземпляр меча чи залишків щита, хоча слов'янські воїни ними користувалися. Тільки завдяки знахідкам на городищі Зимне, на Волині, дослідженому В. В. Ауліхом, ми маємо деяку кількість наконечників копій, дротиків та стріл².

Лук і стріли вживалися біля Східної Європи з епохи мезоліту. У I тис. до н. е. разом зі скіфами тут з'явився складений лук, який одразу набув широкого поширення в південній степовій та лісостеповій смузі. Конструкція такого лука добре відома. Він мав дерев'яну основу та дев'ять кістяних накладок. На кожному кінці лука було по дві накладки з вирізами для тятиви та по одній між ними. Безперечно, що дерев'яна основа лука була склеєна з двох планок різних порід дерева і посилена сухожиллями по спинці лука. Кістяні деталі скріплювали всі деталі складеного лука, їх кінці для міцності обмотувалися по клею сухожилльними нитками, як це простежено на давньоруських луках XII-XIII ст. Довжина такого лука становила 165 см³.

З VI ст. н. е., а можливо і раніше, судячи з письмових джерел, слов'яни вже користувалися складним луком. В археологічних джерелах про його наявність свідчать, на жаль, лише наконечники стріл. Цих виробів дещо більше, ніж наконечників копій: вони зустрінуті у поодиноких екземплярах на більшості слов'янських поселень України V-VII ст. н. е. Зокрема,

¹ Свод древнейших письменных известий о славянах. Москва, 1995. Т. 2 (VII-IX вв.). С. 23.

² Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка V-VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972. С. 87.

³ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3... С. 121.

трилопатеві наконечники стріл гуннського типу виявлені на селищі Занки, а на поселенні Багате знайдена велика трилопатева стріла «аварського» типу. У Багатому, Сухій Гомольші та Семенках зустрінуті плоскі черешкові наконечники з подовженим ланцетоподібним пером. Винятком є городище Зимне, де їх знайдено 36 штук¹.

Відповідно до класифікації А. Ф. Медведєва наконечники стріл поділяються на черешкові та втулчасті. Перші становлять більшість і є типовими східноєвропейськими. Другі характерні для західноєвропейських народів та на нашій території зустрінуті у відносно великій кількості лише на слов'янських пам'ятках у західних регіонах України. Так, на городищі Зимне вони становлять 32% від кількості знайдених наконечників стріл.

За формою вістря черешкові наконечники діляться на кілька типів:

1. З трилопатеvim пером (аварські). Довжина від 5 до 8 см. Деякі мають фігурні вирізи в місці переходу лопат у черешок. Такі наконечники найбільш поширені пам'ятниках слов'ян V – VII століть.

2. З пером листоподібної форми. Деякі екземпляри із Зимно мають форму пера, близьку до біконічної. У розрізі перо лінзовидне. Довжина від 5 до 11 см. Наконечники цього також широко відомі на слов'янських пам'ятниках від VI до XII століть.

3. З пером трикутної форми. Деякі мають підтрикутну форму. Довжина від 1,3 до 3 см. Розповсюджені в рівній мірі на пам'ятниках празької, пеньківської культур, старовинах Луки-Райковецької.

4. З плоским двокрильчастим пером. Довжина 7,4 см. На слов'янських пам'ятках трапляється дуже рідко (Зимно, Хотомель).

Одним екземпляром представлений черешковий наконечник з кинжаловидним пером довжиною 10,3 см, наконечник з поперечно зрізаним і легко закругленим пером, довжиною 5,5 см (Зимно), кілеподібний наконечник з отвором у лопатях, а також наконечник-зрізень (Хотомель).

¹ Дьяченко А. Г. Исследования славянских памятников в бассейне Северского Донца // АО 1977. Москва, 1978. С. 322.

Втулчасті наконечники стріл також поділяються на кілька типів за формою пера.

1. Двокрильчасті. У розрізі мають трикутну форму. Довжина від 5 до 5,4 см.
2. Ромбоподібні. Розріз пера лінзовидний. Довжина від 10 до 13 см.
3. Листоподібні. Розріз пера лінзовидний. Довжина від 6 до 11 см.

Всі три типи наконечників стріл мають широкі аналогії на слов'янських пам'ятниках Східної та Центральної Європи V – X ст. н. е.

Ще кілька втулкових наконечників, знайдених на городищі в Зимному, не укладається в описані форми (з клиноподібним, вузьким, листоподібним і коротким ромбічним пером)¹.

Починаючи з VI ст. історичні свідчення показують, що спис був у руках слов'янського воїна головним та типовим засобом боротьби. Слов'яни VI-VII ст. воювали споряджені двома-трьома списами. Ця зброя була тоді легкою, металюю. Візантійські полководці навіть рекомендували слов'янські дротики своїм піхотинцям, які «не вміють стріляти з лука, або на випадок, якщо стріл не вистачить»².

Наконечників списів, що походять з ареалу празької, пеньківської та колочинської культур, відомо більше двох десятків екземплярів. З них 17 із городища Зимне, 3 списи VIII-IX ст. з Пеньківки. З поселень Луг I та Волоське походять ланцетоподібні наконечники копій із масивною втулкою. Наконечники списів діляться переважно на два типи. Основними є вироби з вузькою втулкою та витягнутим листоподібним пером. Посередині грані пера проходять добре виділені ребра. Довжина наконечників від 25 до 30 см. Такі наконечники є найхарактернішими для слов'янських пам'яток VI-VIII ст. Східної Європи (Зимно, Хотомель, Пеньківка, Колочин). Всі ці лавролисті або двошипні списи виявилися невеликими, легкими і справді могли годитися не тільки для удару, а й для метання.

¹ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII-XIV вв. Москва, 1966. С. 89-95.

² Свод древнейших... Т. 2. С. 46.

Другий тип складають наконечники з масивною конічною втулкою і вузьким двостороннім кинджаловидним пером, лінзовидним у розрізі. В основі втулки розміщено вушко для кріплення до держака. Довжина виробів до 25 см (Зимне). Дослідники відносять наконечники такої форми до кочового населення, оскільки вони трапляються в аварських могильниках.

Наконечники дротиків надставлені трьома екземплярами з городища Зимне. Від наконечників копій вони відрізняються трохи меншими розмірами (довжина до 15 см), причому більша половина припадає на втулку. Втулка округла, перо листоподібне, з дещо виділяється ребром, і в розрізі має форму плескатої ромба¹.

На городищі Зимне знайдено також зброю рукопашного бою. Це карбований, виготовлений із заліза. Чекан-сокира, тильна частина обуху якого забезпечена молоточком, відноситься до спеціально бойових. Він має невеликий обух та довге вузьке лезо. Довжина виробу 9,5 см. залізні карбування з'явилися у Східній Європі у складі скіфського озброєння у VI ст. до н. е. Пізніше вони трапляються у сармато-аланських племен. Письмові джерела згадують сокири як бойову зброю слов'ян з VIII ст. Декількома екземплярами представлені бойові сокири. Всі вони відносяться до так званого широколезво-лопатевого типу. Сокири згаданого типу поширені на східнослов'янських землях вже з першої половини I тис. н. е.²

Предмети кінського спорядження пеньківської культури порівняно нечисленні. Прості залізні вудила знайдені на селищах Семенки та Ганська. Це дозволяє дійти до висновку, що «слов'янські воїни V-VII ст. – це піхотинці»³.

Деякі дослідники схильні вважати, що пеньківські старожитності формувалися на основі київських, з чим, наприклад, не погоджується В. В. Сєдов. Він вважає, що наявність на деяких пеньківських поселеннях напівземлянок із центральним опорним стовпом слід розглядати як показник

¹ Археология Украинской ССР... С. 285-286.

² Ауліх В. В. Зимнівське городище... С. 76.

³ Свод древнейших... Т. 1. С. 311.

розселення окремих груп нащадків київської культури на колишній черняхівській території. Поширення ж на пеньківських пам'ятниках напівземлянкових жител, які продовжують традиції Черняхівського домобудівництва, неможливо пояснити після прийняття гіпотези про еволюцію пеньківської культури з київської культури. Зокрема, вчений зазначає наступне: кераміка пеньківської культури загалом помітно відрізняється від глиняного посуду київських старожитностей. Порівняно швидке відродження ковальського та бронзолітійного ремесла у пеньківській культурі можна пояснити лише збереженням деяких римських традицій місцевим населенням лісостепового міжріччя Дністра та Дніпра. Прямими нащадками носіїв київських старожитностей стали племена колочинської культури, що помітно відрізняється від пеньківської культури¹.

Територія поширення пеньківської культури досить чітко збігається з визнаним Йорданом та Прокопієм ареалу антів, тому вважається, що носіями пеньківської культури були саме ці племена. Ряд кочових елементів у пеньківській культурі, очевидно, свідчить про перебування серед її носіїв не лише слов'ян, а й якоїсь частини степовиків. Фінал пеньківської культури в кінці VII ст. відзначений створенням скарбів мартинівського типу. У західній частині ареалу пеньківська культура змінюється пам'ятками культури Луки-Райковецької, у східній – типу Сахнівка та Волинцеве².

Ще одна ранньосередньовічна культура на Лівобережжі Дніпра – це колочинська культура V-VII ст. Поширювалася вона на північ від пеньківського ареалу, переважно на Дніпровському Лівобережжі. Вона охоплює лісову частину Подніпров'я, нижню течію Березини, Посожжя, Подесіння, північну частину Дніпровського лісостепового Лівобережжя, включаючи Посейм'я, басейни Верхнього Псла та Верхньої Ворскли, аж до верхів'їв Сіверського Дінця. Питання про північний кордон дискусійне, Е. А. Шмидт відносив ряд пам'яток Верхнього Подніпров'я та верхньої течії

¹ Седов В. В. Славяне в раннем... С. 145.

² Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 121.

Західної Двіни до Тушемлінської культури, а Н. В. Лопатін та Є. А. Горюнов – до колочинської культури¹. На півдні, в районі верхньої течії Сули, Псла, Ворскли фіксується велика зона колочинсько-пеньківських контактів. З основного ареалу, «ядра» культури, відбувалися періодичні «виписки» населення на північ і північний схід у район витоків Дніпра та прилеглої частини Західного Подвинья, на південний захід у Середньому Подніпров'ї та на схід у верхів'ї річки Воронеж. Колочинська культура сформувалася у 2-й чверті V ст. внаслідок розселення племен деснинського варіанта київської культури у лісовому та лісостеповому Подніпров'ї².

Городища в ареалі культури поодинокі і склалися сховищами навколишнього населення. Найбільш повно вивчене городище Колочин-1, розташоване по мису. З підлогового боку воно прикривалося двома валами. Ще один вал оперізував майданчик, по його верху йшла дерев'яна стіна. До оборонних споруд, мабуть, примикали наземні споруди. Тут концентрувалася більшість знахідок, зокрема глиняні посудини, заповнені обгорілим зерном. Городище, ймовірно, припинило своє існування внаслідок військового нападу, про що можна судити слідами пожежі на майданчику та дерев'яних укріпленнях. Городища з підлогового боку, а іноді й у мисовій частині (Нікодимове), і загалом по периметру (Близнаки) укріплювалися валами – від одного до трьох. На краях майданчиків та на валах зустрічаються дерев'яні конструкції. По периметру городища Колочин-1 виявлено звані житлові стіни. Вони являли собою два паралельні частоколи, простір усередині яких було поділено на відсіки з осередками. У стіні було зроблено прохід-воріт³. Залишки подібної споруди відкрито також у Віжках. Іноді схожі будинки з внутрішніми дворами перебували у середній частині майданчиків (Демидівка,

¹ Горюнов Е. А. Ранние этапы... С. 32.

² Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. э. Киев, 1985. С. 92.

³ Сымонович Э.А. Городище Колочин I // МИА. 1963. № 108. С. 99.

Никодимове, Близнаки, Акатове)¹. Зважаючи на все, городища служили населенню колочинської культури притулками на випадок зовнішніх загроз та місцем проживання військових загонів.

Від них відрізняється Золотоміно, що має вигляд круглого майданчика з кільцевим валом та додатковими підковоподібними валами та ровами з підлогового боку. О. А. Макушников інтерпретував його як святилище. До культових об'єктів належать також жертвні комплекси, досліджені на городищах Случевськ та Никодимово. Вони містили останки людей та кістки тварин, колочинську кераміку, зброю та деталі кінського спорядження, прикраси².

Поховання колочинської культури скоєно за обрядом трупоспалення на боці, лише в одному випадку зафіксовано спалення на місці. Могильники діляться на ґрунтові (досліджено 11) та курганні (досліджено 6). Ґрунтові складаються з круглих (діаметром до 0,9 м) або овальних (розмірами 1,1-1,35 x 0,8-1 м) ям глибиною 0,2-0,5 м, в які містилися залишки кремації. Відомі урнові, змішані (кістки знаходилися в посудині-урні та поруч з нею) і безурнові (ямні) поховання. Урни іноді накривали перевернутою великою корчагою, в одному випадку урна була накрита глиняним диском. Ямні поховання переважають на всій території культури. Спалені кістки в них можуть становити скупчення або розсіяні по всьому заповненню, часто вони фіксуються разом із залишками похоронного багаття – вугіллям, золою. Зрідка поряд із людськими зустрічаються кістки тварин³.

Кургани поширені на півночі лісостепового та в лісовому Подніпров'ї. Всі вони мають круглі насипи діаметром 5-12 м і висотою 0,5-1,3 м. Перенесені з похоронного багаття кістки, як правило, розкидані в насипи, іноді утворюючи скупчення. Їх часто супроводжують фрагменти кераміки,

¹ Симонович Э. А. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе // *Slavica antiqua*. 1975. Vol. 22. С. 17-28.

² Макушнікаў А. А. Калочынская культура // *Археалогія Беларусі: У 4 т. Т. 2. Жалезны век і ранняе сярэднявечча*. Менск, 1999. С. 348-359.

³ Там само. С. 350-352.

що розташовуються так само безсистемно; зафіксовано вугілля, зола та кутасті плями. Рідше зустрічаються кургани, в яких поховання влаштовані спеціально: 1) безурнові в насипі, під насипом на горизонті та в ямці нижче насипу; 2) урнові на горизонті та в ямі під насипом. Супровідний інвентар міг бути як у похованнях, і у насипах. Під курганами у трьох випадках простежено спалені дерев'яні конструкції.

Речовий комплекс колочинської культури загалом досить бідний. До нього входять побутові вироби, інструменти та знаряддя праці, предмети озброєння та спорядження коня та вершника (рис. 2, 1-7), чоловічі та жіночі прикраси та аксесуари костюма. Серед предметів побуту найбільш численні пряслиця. У більшості випадків вони біконічні, зрідка бувають прикрашені наколотими та прокресленими точками та лініями, що утворюють зигзаги, кути, свастики, хрести тощо. Знайдено також залізні ножі, сокири, кресала, пінцети, пружинні ножиці, які служили, можливо, для стрижки шерсті. Відомі вироби, пов'язані з рибальством (залізні гачки, наконечники пішні та двозубої остроги), ремісничі інструменти (пробійники або шила, різець, тесла, тигель, призначений для плавки кольорового металу), ливарні форми та матриці для виготовлення прикрас). Знаряддя землеробства представлені уламками наральників, серпами та косами-горбушами. Для переробки врожаю використовувалися зернотерки та ротаційні жорна (на ранній стадії культури). Багато речей мають сліди впливу вогню, але трапляються і не побували в багатті. Мабуть, вони були символічними дарами. Деякі предмети трапляються зламаними ще в давнину, що, можливо, було частиною ритуалу¹.

Рівень металургії та ковальства залишався невисоким серед носіїв колочинської культури. Втім, на думку більшості дослідників, нині відбувається відділення металургії від ковальства. Виникають невеликі виробничі центри типу залізобудівної майстерні в Гайвороні, що складалася з чотирьох агломераційних печей та 21 сиродутного горна. Центром

¹ Макушнікаў А. А. Калочынская культура. С. 353-355.

металообробки було, зокрема, городище Зимне, де було знайдено залізні та бронзові напівфабрикати, ковальський інструмент. Ливарні формочки з Бернашівкою, а також скарби прикрас, до яких входили і поламани речі, свідчать про появу фахівців-ювелірів¹.

Знаряддя праці виготовлені головним чином із заліза та сталі: це ножі, серпи, рибальські гачки, коси, провушні сокири, голки з вушком та інші. Використовувалися також кістяні кочеди та проколки, глиняні пряслиця, кам'яні зернотерки та бруски. Відомі використання на ранньому етапі ротаційних жорен. Зброя походить зі спаленого городища Колочин 1 або зустрічається окремим інвентарем окремих поховань (Лебязого, Княжий). Відомо кілька наконечників копій, дротиків та стріл, великий (можливо, бойовий) ніж².

До предметів озброєння належать наконечники копій, у тому числі металевих, та стріл, переважно трилопатевої. Відомі уламок меча (Нікодимове), два бойові ножі та сокира-франциська (Демидівка). Захисне озброєння представлене фрагментами кольчуг, платівкою від наборного панцира. До спорядження бойового коня належать дво- і тричастинні вудила, залізні шпори, прямокутні пряжки з увігнутими бічними сторонами, які традиційно вважаються підпружними³.

Характеризувати організацію колочинського суспільства складно через відсутність достовірної інформації. По похоронному інвентарю будь-які соціальні групи не виділяються. Однак багато прикрашені набірні пояси традиційно вважаються приналежністю костюма чоловіка-воїна. Про формування військового стану можуть свідчити і знахідки зброї, у тому числі професійної (мечі), та елементи спорядження вершника (шпори), порівняно численні у колочинському середовищі. У слов'ян у ранньому середньовіччі

¹ Тимощук Б.А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Москва, 1990. С. 158.

² Горбаненко С. А. Сельское хозяйство колочинской культуры // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.). Москва, 2016. С. 121.

³ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. Киев, 1984. С. 119.

існували кінні підрозділи та загони легко озброєної піхоти. Кінні воїни мали набірні захисні панцирі або кольчуги, цибулі, що могли використовувати клинкову зброю. Піхотинці були озброєні списами, дротиками, сокирами, мабуть, також луками. Можна думати, що ці висновки справедливі щодо колочинської культури. Місцями проживання таких військових загонів, мабуть, служили городища (принаймні у лісовій зоні). Їхні дерев'яні наземні споруди сильно відрізняються від житла малих сімей, досліджених на селищах. На городищах, зазвичай, відсутні чи рідкісні ями для зберігання продуктів, типові будь-якого сільського поселення. Зрештою, саме на городищах виявлено більшість предметів озброєння та речей, пов'язаних із військовою культурою, також трапляються поодинокі пряжки візантійського походження могли бути і військовим видобутком¹.

Колочинська культура припинила своє існування наприкінці VII ст. Сліди пожеж на городищах Верхнього Подніпров'я дозволяють припустити, що життя на них припинилося внаслідок воєнних дій. На Дніпровському лісостеповому Лівобережжі ліпну кераміку колочинського вигляду знайдено в деяких ранньоволинцівських комплексах наступного часу, але загалом колочинська культура не стала основою будь-якої археологічної спільності ні в лісовій, ні в лісостеповій зоні. Це означає відсутність еволюційного розвитку її традицій. Частина населення культури, очевидно, пішла у бік витоків Дніпра та прилеглої частини Західного Подвинья, у верхів'я річки Воронеж, у середнє Подніпров'я².

Колочинська культура має пряме відношення до східної лінії слов'янського етногенезу. Походження колочинської культури потрібно швидше пов'язувати з київською культурою, що їй передувала. Вона, швидше за все, належала північно-східним угрупованням ранньоісторичних слов'ян – північної частини антів чи венетів, локалізації яких Йордан не дає. На півночі, у верхів'ях Дніпра, вона межує з пам'ятниками типу верхніх

¹ Обломский А. М. Колочинская культура // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996. С. 97-99.

² Макушнікаў А. А. Колочынская культура... С. 358-359.

верств Банцерівщини та Тушемля, що склалися на місцевому балтському субстраті під впливом київської культури. На Лівобережжі колочинська культура, нарівні з пеньківською, є одним із компонентів наступної волинцівської культури. Вона пов'язана з походженням з деснинським варіантом київської археологічної спільності. Прототипи в київському середовищі мають колочинське домобудівництво та наймасовіший різновид похоронного обряду (ямні поховання з розсіяним розташуванням кремованих кісток, залишками похоронного багаття та уламками горщиків). Набір посуду деснинського варіанта київської культури відрізняється від раннього колочинського лише нюансами. Терпіловський Р. В. запропонував навіть виділяти так звані перехідні пам'ятки, що демонструють переростання київських деснинських традицій у колочинські. Формування колочинських старожитностей протікало одночасно з фінальним етапом існування черняхівської культури, на що вказують знахідки черняхівської гончарної кераміки на південних колочинських пам'ятниках. Очевидно, в гуннський час, у міру відходу частини черняхівського населення на захід, деснинські племена проникали на територію Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя, і тут складався південний кордон колочинської культури¹.

Що ж до етнічної атрибуції носіїв колочинської культури, то це питання не має однозначного трактування. П. М. Третьяков, Л. Д. Побіль, В. Д. Баран, Р. В. Терпіловський та деякі інші дослідники вважають їх слов'янами на тій підставі, що давнину колочинської культури мають спадкоємність з одного боку із зарубинецькою культурою, а з іншого боку із достовірно слов'янськими матеріалами кінця I тис. н. е. Тим часом між колочинськими та роменськими старожитностями прямого зв'язку немає. І це дає основу В. В. Сєдову, І. П. Русанової, Е. М. Загорульському заперечувати можливу слов'янську приналежність носіїв культури та віднести їх до балтського етносу. Такі дослідники, як М. Б. Щукін, Д. А. Мачинський та Г. С. Лебедев носіїв колочинської культури відносили до народу «між

¹ Терпиловский Р. В. Ранние славяне... С. 93-95.

слов'янами та балтами». Сьогодні більшість дослідників вбачають у них представників одного із східнослов'янських племінних об'єднань. М. Б. Щукін припустив, що це археологічна спільність відповідає венетам по Йордану, до його думки приєднався Р. В. Терпіловський¹.

Ранньосередньовічні писемні джерела засвідчують значну військову активність та високий рівень ведення слов'янськими племенами техніки бою. Однак, розглянутий нами археологічний матеріал не підтверджується в повній мірі. Це пов'язано з тим, що знахідки зброї на слов'янських пам'ятках V-VII ст. є доволі нечисленими і представлені головним чином, окремими екземплярами наконечників стріл і списів та кінською зброєю.

¹ Археология Украинской ССР... С. 286-287.

Розділ 3. Озброєння сіверян (VII-X ст.)

Наступний етап вивчення озброєння у ранньосередньовічного населення Лівобережної України пов'язано з культурними групами волинцівської (VII-VIII ст.) та роменської (VIII-X ст.) археологічних культур. На думку багатьох дослідників вони генетично пов'язані між собою, тому О. В. Сухобоков пропонує розглядати їх як два послідовні етапи розвитку однієї, волинцівсько-роменської, культури. Ареали обох культур досить схожі – вони поширені у Лісостепу та південних районах Полісся Дніпровського Лівобережжя. Проте територія волинцевських пам'яток на заході сягає Київського Правобережжя, тоді як роменські давнини за Дніпро не переходять¹. Визначні пам'ятки обох культур займають також суміжні з Україною південні райони Росії та Білорусі. Д. Т. Березовець після розкопок своєрідних поселень та могильників поблизу села Волинцеве Сумської області у 1948-1950 рр. запропонував виділити ці старожитності в окрему культуру під назвою волинцівська².

Пам'ятки цієї культури розташовані у міжріччі Дніпра та Сіверського Дінця, а її носії ототожнюються зі слов'янськими предками сіверян. Дослідження їх триває близько ста років. Серед них особливе значення мають дослідження І. І. Ляпушкіна, під час яких було повністю розкопане Новотроїцьке городище на річці Псел³.

Поселення волинцівського типу розташовані у відносно низьких місцях поблизу води (на краю першої тераси або на височинах у заплаві). Поселення Обухів та Ходосівка під Києвом займають ділянки високого корінного берега. По широко розкопаному волинцівському поселенні досліджено близько 50 споруд. Розміри інших селищ, очевидно, були меншими, в них налічувалося

¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев, 1975. С. 160.

² Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.

³ Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 58-83.

не більше 10-20 будівель¹.

Єдиним волинцівським городищем (площа 7 га, досліджено понад 60 жител) є Битица, хоча її укріплення належать переважно до скіфо-сарматського часу. На думку дослідників, це був великий торгово-ремісничий та адміністративний центр. У Битиці простежується співіснування слов'янського і тюркського населення, що дає підстави вважати її форпостом Хазарського каганату на слов'янській території².

Основним типом волинцівського житла була прямокутна напівземлянка із довжиною стіни 4-5 м, підлога якої націлена на 0,2-0,4 м у материк. Стіни переважно мали стовпову конструкцію. Опорні стовпи встановлювалися у кутах, і навіть посередині кожної стіни. Масово використовувалися зруби, менш поширеними були стіни з плоту, обмазані глиною. Покрівля, мабуть, була двосхилим, гребінь даху іноді спирався не на стіни, а на два стовпи, вкопані за межами котловану. Дерев'яну основу покрівлі часто засипали зверху шаром землі чи глини.

На відміну від лівобережного житла попереднього періоду, де використовувалися тільки вогнища, у волинцівському житлі як опалювальні споруди використовувалися глиняні печі, які були зведені в одному з куточків. Основа печі ліпилася зі спеціально принесеної глини. Звід печі викладався з глиняних яйцеподібних блоків-вальків. Менш поширеними були осередки з глиняним подом³.

Крім житла, на поселеннях зафіксовано господарські будівлі та ремісничі майстерні. Зокрема, на Волинцевському поселенні у великій та глибокій будівлі відкрито три печі, з яких лише одна була побутовою, а дві інші – металургійними чи ковальськими горнами. Зазвичай господарські будівлі відрізняються невеликими розмірами та легкою каркасною

¹ Археология Украинской ССР... С. 291.

² Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. Суми, 1994. С. 56-59.

³ Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. Київ, 1992. С. 28.

конструкцією. Стінки дзвоноподібних ям-льохів, глибиною 1,5 м, для кращого зберігання зерна обмащувалися глиною¹.

Спостерігаються певні відмінності між похоронними обрядами волинцівської та роменської культур. У першому випадку це тілоспалення на боці із подальшим похованням залишків кремації в урнах разом із особистими речами (Волинцеве, Сосниця, Леб'яжого 3). Інвентар представлений металевими браслетами, скляними намистинами, фрагментами кольчуги, піхв меча та інше. Урни встановлювалися під шаром дерну на безкурганних могильниках. Кожен із урнових поховань, досліджених поблизу сіл Малі Будки та Костянтин, був огорожений товстими кілками.

Волинцівські могильники не мають пагорбів, курганів чи будь-яких інших зовнішніх ознак. Вони містяться в основному урнові поховання за обрядом трупоспалення на стороні; трапляються і безурнові поховання іменьківського типу. Останки померлого, зібрані з похоронного багаття та очищені від золи та вугілля, поміщалися разом із предметами особистого убору у глиняні горщики-урни. Поховання відбувалися в неглибоких ямках, а потім прикопувалися дерновим шаром².

У першій третині IX ст. волинцівське поселення на Старокиївській горі згоріло, можливо, одночасно із сусідніми поселеннями Ходосівкою I та Обуховим II, а також більш віддаленим Битицьким городищем. Разом з ними припинили своє існування і волинцівські поселення у Нижньому Подесінні у Шестовиць, Олександрівки та Роїща. Найбільш яскрава картина руйнувань була відзначена на Битицькому городищі та поселенні Андріяшівка у басейнах Сули та Псла. Можливість точної датування зазначених подій дав знайдений на поселенні біля села Нижня Сироватка скарб дирхемів із

¹ Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 58.

² Юренко С. П., Сухобоков О. В. О погребальной обрядности носителей памятников волинцевской культуры (по материалам Битицкого городища) // Археология и история Юго-Востока Руси. Воронеж, 1993. С. 40-43.

молодшою монетою 812/813 років. А. В. Комар висував гіпотезу, що це могло бути пов'язане з вторгненням на Лівобережжя Дніпра ранніх русів, оскільки на Битицькому городищі було знайдено наконечники стріл «гніздівського» типу та сокиру з щокавицями. Проблема в тому, що Гніздовського поселення за часів розгрому Битицького городища ще не існувало, воно з'явилося пізніше – у першій чверті X століття¹. А. С. Щавельов та А. А. Фетісов вказують на степове поволзьке або південноуральське походження згаданих наконечників стріл².

Кераміка волинцівської культури одна із основних її маркерів. Вона представлена різноманітними за формою горщиками (60%), мисками (близько 20%), сковородами (18%), кухлями. Ліпні керамічні вироби становлять близько 80-90%. Гончарного посуду небагато, але він виділяється високою якістю та багатою орнаментациєю. Гончарні «горщики волинцівського типу» являють собою лощені судини, виготовлені на гончарному колі і завжди мають строгу форму, що їх відрізняє — випуклі високі плічка і високий, прямий циліндричний віночок з високим прямим віночком, опуклими плічками і усіченим конічним низом. Чорна або темно-коричнева поверхня судин прикрашена вертикальними лініями, що перехрещуються. Ця кераміка немає прототипів серед місцевих виробів попереднього часу і, швидше за все, принесена зайвим населенням. Центр виготовлення гончарного посуду локалізується у районі Полтави. Ліпні судини орнаментовані пальцево-нігтьовим втиском по верхньому краю. Особлива група кераміки – це дворучні круглодонні амфори салтівського типу, що надходили до волинцівського ареалу внаслідок торговельних та етнокультурних контактів. Дослідниками наголошується на наявності значної кількості речей салтівської культури³.

¹ Комар О. В., Сухобоков О. В. Військова справа Хозарського каганату // Нариси з воєнної історії давньої України. Київ, 2005. С. 214.

² Сухобоков О. В. Славяне Днепровского... С. 52.

³ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979. С. 42.

Досить широким асортиментом представлені сільськогосподарські та ремісничі знаряддя, предмети побуту. Це – наральники різних типів, чересла, серпи, коси-горбуші, мотижки, сокири, тесла, ковальські кліщі, різці-ложкарі, ножі, шила, рибальські гачки та ости, кресала, деталі дерев'яних відер та інші. З каменю виготовлено жорна, точильні бруски, з глини – пряслиця, ливарні форми, з кістки – різні проколки, кочедики тощо¹.

Про присутність залізробного виробництва на території волинцівського ареалу свідчать залишки сиродутних горнів. Металографічне вивчення залізних виробів показало високий рівень ковальства — застосовувалися технології цементації та зварювання сталевих смуг. Ковшик для розливання розплавленого металу, тиглі та інструменти для обробки кольорових металів вказують на наявність ювелірного ремесла. Вироби з металу представлені знаряддями праці (наральниками, серпами, косами, сокирами), зброєю (наконечники копій та стріл) та обладунками (окування щитів, кольчуги), а також побутовими предметами (пряжки, бритви, пінцети, ножі). Вироби з кольорових металів складаються переважно з прикрас, у тому числі срібних та золотих.

З кольорових металів виготовлені волинцівські прикраси, повні комплекти яких походять із Харівського, Фативицького, Битицького та Андріяшівського скарбів. До їх складу входили срібні та бронзові браслети, сережки, шийні гривні, антропоморфні фібули, пряжки, ланцюжки, скляні намиста. Основні типи прикрас, судячи з речей, що входили до складу Суджанського, Івахніківського, Полтавського, Новотроїцького скарбів, зберігаються й у роменський час. Крім того, тут зафіксовано спіральні скроневі кільця, які вважаються етнографічною ознакою сіверян, перстні, гудзики- бубончики, сережки та підвіски салтівського типу та інші. На роменських поселеннях трапляються знахідки не лише окремих арабських

¹ Юренко С. П. Исследование раннеславянского поселения у с. Волынцево // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 327-328.

дирхем, а й скарбів таких монет¹.

Основу господарства волинцевського населення становило піхотне землеробство. Це підтверджується знахідками знарядь обробки ґрунту та збирання врожаю. Дослідження зернових ям-сховищ показали асортимент культур, що культивуються – просо, пшениця (полба), жито, горох, коноплі. Другий за значенням галуззю господарства було скотарство з перевагою розведення великої рогатої худоби; а також полювання (остеологічний склад кісток диких тварин на поселеннях становив 20%), риболовля і бортництво².

Знахідки озброєння на волинцівських пам'ятниках нечисленні (рис. 3). Донедавна такі поодинокі екземпляри наконечників стріл аварського типу³, уривків кольчуг, пряжки були відомі за матеріалами розкопок Д. Т. Березовця на ґрунтовому могильнику біля селища Вінниця⁴. Дослідження волинцівського поселення у 1980-1981 рр. та особливо Битицького городища у 1985-1989 рр. набагато розширили асортимент знахідок, внаслідок чого сьогодення історична наука володіє практично всією номенклатурою бойової та захисної екіпіровки: наконечники стріл та копій, бойові ножі та сокири, шабля, уламок меча, кинджал, вудила і стремена, щит, фрагменти кольчуги, поясні та збруйні пряжки⁵.

О. В. Сухобоков вважає, що слов'янські племена волинцівської культури разом з іншими східнослов'янськими племенами Середнього Подніпров'я створили суперсоюз, який, на думку дослідника, називався Руссю. Волинцівці разом з іншими слов'янами взяли участь у балканських війнах VI-VII ст. та колонізації Балкан. Все сказане вище свідчить про існування у носіїв волинцівської культури розвиненої племінної організації,

¹ Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. 1965. Т. 19. С. 53.

² Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. 3. С. 34.

³ Świątosławski W. Rola Awarów w rozpowszechnieniu w Europie azjatyckich form uzbrojenia // Acta Universitatis Lodziensis. 2001. № 23. S. 77.

⁴ Березовець Д. Т. Слов'яни і племена... С. 54.

⁵ Юренко С. П. Исследование раннеславянского... С. 328.

наявності дружин і військових загонів¹.

Хронологічні рамки існування волинцівської культури визначаються у межах VIII ст. за чисельними датуваннями речей з комплексів, а також за її позицією між попередніми пеньківськими і колочинськими культурами та наступною роменською культурою. Спробу О. В. Сухобокова та С. П. Юренко віднести її початок до VII ст. на підставі деяких речей, що походять, зокрема, з могильника Леб'яжого 1, не можна вважати вдалою, оскільки ці речі походять не з волинцівських, а з колочинських поховань².

За сучасними уявленнями, волинцівська культура сформувалася внаслідок просування із заходу на Лівобережжя племен Празької культури або їх прямих нащадків (носіїв пам'яток типу Сахнівка), цьому свідчать форми та орнаментация ліпної кераміки та житла з печами. Протягом першої половини VIII ст., племена, що прийшли, асимілювали пеньківські і колочинські племена і увійшли в контакт з салтівським населенням, що спричинило появу специфічних рис матеріальної культури. Згодом на основі волинцівської культури виникає роменська культура, яка, у свою чергу, стає одним із компонентів формування давньоруської культури. Вважається, що їх носіями були північно-східні, східнослов'янські угруповання – жителі півночі, які, за літописом, жили на Десні, Сеймі та Сулі, тобто по сусідству з хозарами, а потім увійшли до складу Київської Русі³.

Волинцівську культуру на дніпровському лівобережжі змінює роменська культура (IX-початок XI століття). Пам'ятники цих двох культур мають спільні риси, але й відмінності.

Роменська культура – це археологічна культура VIII – першої половини XI ст. від сходу Середнього Подніпров'я та Посожжя до Верхніх Подонья та Поочья. Вона отримала свою назву за розкопками М. Є. Макаренка поблизу сучасного міста Ромни, Сумської області в 1901, 1906 та 1924 рр., що дало

¹ Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове... С. 146.

² Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни // АО 1975 г. Москва, 1976. С. 396.

³ Археология Украинской ССР... С. 298.

змогу виділити коло схожих старожитностей. Слід зазначити, що у 1950-1970-х рр набув поширення термін «роменська-боршівська культура». Він об'єднував дві групи синхронних слов'янських пам'яток Лівобережжя, з одного боку, та Подоння – з іншого. Однак зрештою фахівці дійшли висновку про суттєві відмінності в матеріальній культурі та похоронному обряді цих груп, що не дає достатніх підстав для їх об'єднання. Тому роменська та боршівська культури зараз розглядаються окремо¹.

Предки носіїв роменської культури (сіверян, радимичів, в'ятичів) прийшли з територій, розташованих на захід від Дніпра, та асимілювали місцеве населення.

Топографія роменських поселень значною мірою відрізняється від волинцівських. Серед місцевих визначних пам'яток переважають городища, які часто супроводжуються відкритими селищами. Городища займають підвищення, що панують над місцевістю, іноді дюни у заплавах річок та серед болот. Нерідко для своїх поселень роменські племена використовували невеликі городища раннього залізного віку, оточені системою валів та ровів. Власне роменські городища були не так штучними, як природними укріпленнями. З підлогового боку мису чи останця, іноді по всьому периметру, будували вали та рови, ескарпували схили. «Болотні» городища оточували кільцевими валами. На валах іноді встановлювали дерев'яні укріплення типу огорожі або частоколу. На кількох городищах зафіксовано застосування каменю для будівництва фортифікаційних споруд².

Житла роменської культури загалом подібні до волинцівських і відрізняються від них лише деталями. Вони трохи глибші, стіни напівземлянок часто облицьовані колодами, укріпленими вертикальними стояками. Печі, вирізані у материкових останцях, мали переважно кубоподібну форму³.

¹ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Ленинград, 1970. С. 142.

² Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое... С. 86-87.

³ Ляпушкин И. И. Славянские памятники второй половины I тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны // КСИИМК. 1959. Вып. 74. С. 95.

Роменські ліпні горщики мають широку горловину, по вінцях і плічках вони орнаментовані відбитками гребінчастого штампу, палички, обмотаною мотузкою, защипами, врізними і хвилястими лініями в різних поєднаннях. Фриз у верхній частині горщика з Полтави утворено відбитками скроневих кілець. Гончарний посуд представлений кераміки волинцівського типу та імпортом салтівської культури та візантійськими амфорами, на заключному етапі культури – давньоруської керамікою¹. Також трапляються чисельні арабські дирхеми. В основі господарства було землеробство та тваринництво.

Роменські поховання вивчені краще, ніж волинцівські, вони здійснені під курганням насипом висотою 1,5-3 м та діаметром 5-12 м. Зафіксовано три основні типи ритуалу: Урнів кремації, тилоспалення на місці та трупоположенням. На думку Д. Т. Березовця, в ранніх роменських курганах урни встановлювали нагорі, а в пізніших – усередині насипу. Потім з'являється спалення небіжчика на місці, а згодом перехід до інгумації².

Предмети озброєння та спорядження населення роменської культури становлять особливу групу предметів із заліза (рис. 4, 1-4). Різноманітність видів озброєння відповідає стадії додавання у роменців племінного союзу та відображає наявність у них військового стану³. Ібн-Даст, який повідомляє, що зброя слов'ян «складається з дротиків, щитів та копій; іншої зброї не знають», був, очевидно, недостатньо обізнаний з цього питання⁴. За словами А. В. Комара та О. В. Сухобокова «Досить повно представити комплекс озброєння слов'ян ми можемо тільки на прикладі жителів півночі Битиці, де знайдено шаблю салтівського типу з напливом замість перехрестя, кістень, булава, невеликий залізний щит, бойові сокири, наконечники стріл, копій та особливо багато дротиків. Судячи із знахідок спорядження коня,

¹ Узянов А. А. Динамика технологического стереотипа в орнаментации роменской керамики // Естественные науки и археология в изучении древних производств. Москва, 1982. С. 128.

² Березовець Д. Т. Дослідження на території... С. 247.

³ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. 1961. № 104. С. 197.

⁴ Свод древнейших письменных... Т. 2. С. 511.

лише частина сіверянських воїнів були пішими, іншу, очевидно, невелику, частину, як і в аланському війську становила легка кіннота¹».

Найбільш численні наконечники стріл, типологічна схема яких розроблена А. Ф. Медведєвим. Наконечники стріл виготовлялися із заліза та призначалися для разового застосування. Підвищена твердість наконечника досягалася за рахунок наклепу. Деякі з них зазнавали загартування. Майже всі вони черешкові, за винятком кількох втульчастих екземплярів. Найбільш поширені черешкові наконечники стріл, які за характером поперечного перерізу пера діляться на плоскі та грановані. Наконечники першого типу у розрізі мають вигляд сильно сплющеного ромба чи лінзи. У наконечників другого типу грановане вістря у перерізі має форму плоского трикутника. Найбільш поширеними та простими є ромбічні наконечники з розширенням у середній та нижній частинах пера².

Серед наконечників стріл відзначені знахідки трилопатевих зразків салтівського типу, а з кінця X ст. спостерігається поява стріл, характерних вже для Русі. Така зміна пріоритетів простежується у період й у інших видах озброєння. Вплив каганату слабшає, Русь посилює свою експансію на Лівобережжі Дніпра³.

Складний лук, про який вже було сказано раніше, в IX-X ст. став панівною формою лука в усіх східнослов'янських племенах. Лук та стріли за визначенням А. Ф. Медведєва були основною та найважливішою зброєю далекого бою. Майже всі більш менш значні битви не обходилися без лучників і починалися з перестрілки. Як правило, попереду війська та з флангів у похідному порядку знаходилися стрілки, озброєні луками. Вони охороняли військо від раптового нальоту супротивника⁴.

Клинкова зброя в ареалі роменської культури представлена рідкісними зразками мечів, шабель та палахів. Відомий уламок меча, шабля раннього

¹ Комар О. В., Сухобоков О. В. Військова справа Хозарського... С. 228.

² Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружие... С. 87-89.

³ Комар О. В., Сухобоков О. В. Військова справа Хозарського... С. 229.

⁴ Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружие... С. 90.

типу з роменського шару Донецького городища (станція Карачівка, Новобаварський район міста Харкова)¹. Клинок меча роменського типу походить з городища Хітці, шаблі та уламки шабельних клинків зустрічаються на наступних городищах: Битицькому, Донецькому, Новотроїцькому, а також на Гочевському курганному могильнику (Курська область, Росія). Хоча могильник і відноситься до пізнішої доби XI-XII ст., тенденції, що простежуються в комплексі озброєння, що відбувається звідти, явно сягають корінням в більш ранній період хозарського впливу. Це, насамперед, стосується клинкового зброї².

Вкрай рідкісні знахідки мечів на Дніпровському Лівобережжі пояснюються, крім інших причин, ще й тим впливом, що хозари створювали на своїх данників – слов'ян, у тому числі й у галузі озброєння. Для хозар же з клинкової зброї були характерні насамперед шаблі та палаші³. А. В. Комар та О. В. Сухобоков відзначають: «Салтівські мечі VIII-X ст. у літературі традиційно називаються «шаблями», хоча безумовно, за своєю конструкцією і бойовими якостями вони все ще ближче до палашів. Єдиним критерієм віднесення їх до шабель є кривизна леза, яка у більшості екземплярів ледве помітна і лише в деяких досягає кривизни слабовигнутих шабель. Виникнення палашів стало наслідком пошуків підвищення ефективності клинкової зброї за умов верхового бою. Застосування лише однієї різальної поверхні робило перший крок у цьому напрямі – зменшувало вагу клинка, що автоматично підвищувало його маневреність⁴».

Шаблі вперше з'явилися у євразійських степах у VII-VIII ст. як зазначає А. Н. Кирпичников, «шабля могла народитися лише серед воїнів-вершників, які діяли на просторі; за своїм призначенням шабля – зброя маневреної кінної

¹ Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. № 176. С. 111.

² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962. С. 302.

³ Nickel H. About the Sword of the Huns and the "Urepos" of the steppes // Metropolitan Museum Journal. 1973. Vol. 7. P. 137.

⁴ Комар О. В., Сухобоков О. В. Військова справа Хозарського... С. 230.

боротьби¹». Поява шабель в ареалі поширення роменської культури слід вважати безперечним впливом Хозарського каганату.

Серед предметів озброєння, що зустрічаються на північних поселеннях, слід зазначити також кистені, булави, наконечники копій та дротиків. Залізні наконечники списів представлені двома екземплярами з Волинцевського та Битицького поселень. На останньому виявлено також наконечники черешкових дротиків листоподібної форми, булава, залізний кистінь².

Особливим, металевим, різновидом списа була сулиця. Різні види сулиць (дротиків) набули популярності ще в епоху Великого переселення народів. Для бійця сулиця служила допоміжною зброєю, бо тактичне застосування її обмежено періодом зближення супротивників³.

З приводу застосування бойових сокир слов'янами А. Н. Кирпичников пише, що хоча «письмові джерела згадують сокири як бойову зброю слов'ян з VIII ст.», проте, «здається, що вся різноманітність форм руських сокир створилася в IX-X ст., в епоху бурхливого розвитку матеріальної культури» слов'ян Дніпровського Лівобережжя⁴.

Особливо слід відзначити поодинокі екземпляри ножів, що відрізняються від інших більшими розмірами і потовщенням на місці переходу леза до живця, або наявністю на одному боці леза (ближче до спинки) вузької виїмки – дола. Автори розкопок відносять такі ножі до бойових⁵.

Кистень – ударна зброя. На свій вигляд це гиря, з'єднана з рукояттю ланцюгом або шкіряним ремінцем. Найдавніші знахідки східноєвропейських кистеней пов'язані з кочовим Південним Сходом. Вони зустрінуті в Нижньому Поволжі та Подонні і датуються IV-IX ст. А. Н. Кирпичников

¹ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. С. 21.

² Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ, 1980. С. 89.

³ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 48.

⁴ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. С. 27.

⁵ Там само. С. 87.

припустив, що до східних слов'ян кістені проникли саме з цих областей¹. А. В. Криганов підтвердив це припущення, уточнивши, що до населення роменської культури кістені прийшли з Хозарії. Такий кістень використовувався лише вершниками. Застосування кістеня у швидкоплинних кінних сутичках виправдане легкістю та рухливістю цієї зброї. Спритний і раптовий удар міг вразити чи приголомшити супротивника. Кістень, як і булава, був допоміжним засобом боротьби, який використовували, коли не можна було діяти основними видами зброї – під час несподіваних зіткнень та в рукопашних сутичках².

Найбільш поширений тип серед кістень – кістяні яйцеподібної форми із залізним стрижнем усередині. Характерні екземпляри цього типу, виготовлені з лосиного рогу, знайшли в похованнях Гочевського курганного могильника (Білівський район Курської області, Росія). Одне з них виявлено під час розкопок Д. Я. Самоквасова (курган № 51), другий – експедицією Р. Ю. Стародубцева (курган № 30). Слід зазначити і той факт, що обидва кістяні «кавалерійські» кістені були зустрінуті в курганах, що містили жіночі поховання³.

До захисного озброєння воїна VIII-XI ст. відносяться шоломи, кольчуги та щити.

Слов'яни VI ст., за словами Прокопія Кесарійського, ще не мали захисного обладунку⁴. Перші згадки про обладунки відносяться до початку VII століття. А. Н. Кирпичников стверджує: «поширення обладунку починається з моменту організації війська та держави»⁵. А такий момент почав складатися у племен роменської археологічної культури, які перебували на стадії створення племінного союзу.

¹ Там само. С. 174.

² Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1989. С. 102.

³ Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове... С. 46.

⁴ Прокопий Кесарийский. Война... С. 145.

⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. С. 3.

Перші виразні свідчення про вітчизняні кольчуги відносяться до початкового етапу ранньофеодальної державності. Ібн-Русте, який писав у 903-913 рр., зазначає, що у слов'янського царя були «прекрасні, міцні та дорогоцінні кольчуги¹».

Письмові джерела підтверджуються даними археології. Кольчуги на східнослов'янській території виявляються досить рано, а саме у похованнях VIII-IX ст. Наприклад, у похованні у селищі Волинцеве у 1948 р. Д. Т. Березовцем було знайдено уривок кольчуги, що складався з 37 кілець². Однак у цьому комплексі немає зброї, швидше за все, і частина кольчужної тканини є чоловічим заупокійним даром. У самих похованнях кольчуга з'являється лише у X ст. Залишки кольчуг виявлено також на городищах Тітчиха та Бітіца. До пізнішого часу належить кольчуга, знайдена на Мохначанському городищі, імовірно XI-XII ст.³

Уламок щита знайдено на Волинцевському поселенні, також залізний щит, який було знайдено на Битицькому городищі в 1988 р., представляє собою коло діаметром 27 см та товщиною 1,2 см зі штирьком в центрі для кріплення петлі. Залізний щит зі слідами сріблення знайдено на Мохначанському городищі⁴.

Спорядження вершника та його коня представлено пряжками прямокутної та дугоподібної форм, удилами, стременами, шпорами. На Битицькому городищі представлений майже повний набір предметів кінської екіпіровки, крім деталей сідел.

Щодо військової організації у носіїв роменської культури А. В. Григор'єв зазначив що у IX – першій половині XI ст. предмети, пов'язані з військовою справою, досить рівномірно розподіляються за різними пам'ятками... Він припустив, що значна частина носіїв роменської

¹ Свод древнейших письменных... Т. 2. С. 536.

² Березовець Д. Т. Дослідження на території... С. 249.

³ Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 году. НА ІА НАНУ. Київ, 1978. Л. 8.

⁴ Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове... С. 78.

культури... була добре озброєна. У той самий час воїни, мабуть, не були професіоналами і не становили постійного війська. Найбільш складні види їх озброєння були імпортними та надходили з територій Хозарського каганату, а на пізньому етапі ще й з боку Русі¹.

Загибель низки поселень роменської культури на початку XI ст. співвідноситься з підпорядкуванням цих земель Давньоруській державі; частина жителів залишилася дома, деякі – пішли на північ.

Розглянутий нами матеріал дає змогу стверджувати, що слов'яни сіверянського племінного союзу, представлені в археології пам'ятками волинцевської та роменської культур, мали доволі розгалужений асортимент видів озброєння. Серед наступальної зброї слід відзначити наявність великої кількості наконечників стріл і списів, в меншій мірі представлені знахідки боєвих сокир, сулиць та різного роду палахів. Захисна зброя представлена в меншій мірі, це поодинокі знахідки щитів та фрагменти кольчуг. Захисний обладунок являвся в першу чергу імпортом.

¹ Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 101.

Розділ 4. Зброя населення салтівської культури (VIII-X ст.)

До епохи раннього середньовіччя на території Лівобережної України відносяться пам'ятки салтівської культури. В VIII-X ст. н. е. вони займали значну територію Східної Європи від верхів'їв Сіверського Дінця та Дону до передгір'їв Кавказу, а також Південно-Східну територію Криму. Таким чином, в межі території нашого дослідження потрапляють пам'ятки, розташовані в межах Харківської, Донецької та Луганської областей. За визначенням багатьох дослідників салтівська археологічна культура являється матеріальним відображенням культури Хозарського каганату, що дає нам змогу використовувати писемні джерела, пов'язані з ним. Назва даної культури пов'язана з археологічним комплексом поблизу села Верхній Салтів на лівому березі Сіверського Дінця в сучасній Харківській області, де розпочав роботи в 1900 р. В. О. Бабенко, про що ми вже згадували в історіографічному огляді. У вузькому значенні хозарську культуру можна розглядати як культуру аланського населення лісостепової частини Подонців'я, яка склалася внаслідок переселення до цього регіону аланських племен, які були генетично пов'язані з культурою алан Північного Кавказу. У цьому випадку культура поділяється на два локальні варіанти: лісостеповий аланський, який в антропологічному сенсі представлений долікефальним населенням, і степовий, що умовно називається «болгарським» з брахікефальним населенням¹. Останній, своєю чергою, також поділяється на кілька територіальних варіантів. Позиція вперше висловлена (у вигляді гіпотези) М. І. Артамоновим в 1960-і рр., що об'єднав салтівські пам'ятники з типологічно і історично близьким районом Нижнього Подоння². Остаточне оформлення концепція отримала у роботах С. А. Плетнєвої, ставши загальноприйнятою³. В даний час пряма асоціація салтівської культури з Хозарією залишається широко використовуваним у науковій літературі, хоча

¹ Плетнева С. А. Очерки хозарской археологии. Москва-Иерусалим, 2000. С. 4.

² Артамонов М. И. История хозар. Ленинград, 1962. С. 24.

³ Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142. С. 32.

й піддається критиці з боку деяких дослідників.

На сьогодні відомо близько 1000 пам'яток салтівської культури. Серед них кочові та сезонні стійбища, постійні поселення, городища, оточені земляними валами і ровами, замки з кам'яними стінами, міста, а також підкурганні поховання, ямні та катакомбні могильники з інгумаціями та кремаціями.

Про високий розвиток військової справи носіїв салтівської культури говорять залишки потужної фортеці Верхньосалтівського городища, поруч із яким розташовано могильник площею 120 га та великий неукріплений посад і два селища. Фортеця поділялася на дві частини й була обнесена земляним валом та ровом. Укріплення збереглися частково, залишки оборонних стін, що свідчать про колишню міць стародавнього міста, приховані під землею. Стіни були укріплені по обидва боки кам'яним панциром, викладеним із плит пісковика. Навколо городища було кілька неукріплених селищ. Біля північного рову городища виявлено велику кількість льохів та господарських ям, проте не знайдено жодного житла. На селищах знайдено фрагменти кераміки, масивні рибальські гачки, пряслиця від ткацьких верстатів, різні знаряддя праці. Цитадель у південній частині городища мала прямокутну форму, її розміри – 140 x 100 м. Очевидно, стіни цитаделі з кам'яними баштами сягали 10 – 12 м у висоту і 4 м у ширину. З обох сторін вони були облицьовані прямокутними плитами вапняку¹.

Своєрідним салтівським форпостом на слов'янській території було Битицьке городище. Значна кількість знарядь, прикрас і зброї представлена речами Волинцевських і салтівських типів. Городище було також центром гончарного виробництва: саме тут виготовлялися горщики волинцевського типу з високими вертикальними вінцями, прикрашені пролощеними і врізними лініями².

Салтівські житла поділяються на три групи: юрти, напівземлянки та

¹ Свистун Г.Е. Фортифікація городища Верхній Салтов // Степи Європи в епоху середньовіччя. Донецьк, 2009. Т. 7. С. 459-478.

² Юренко С. П., Сухобоков О. В. О погребальной обрядности носите лей... С. 42.

наземні. Юрти, характерні для степових районів Приазов'я та Подоння, мають круглу основу діаметром 3-4 м, заглиблену в землю на 0,2–0,5 м. Уздовж стін простежуються ямки від каркаса, у центрі – сліди вогнища. Напівземлянки, поширені у Лісостепу та на Нижньому Дону, мають прямокутну форму, їх площа не перевищувала 20 м², стіни зводилися з плоту чи дошок на стовпах. Обігрівалися вони печами або вогнищами. Стіни наземних прямокутних будівель обмащувалися товстим шаром глини, всередині влаштовані одне-два вогнища. У Криму, Приазов'ї та Дагестані відомі також споруди з сирцевої цегли на кам'яних цоколях¹.

Безкурганні могильники нерідко сягають значних розмірів. Серед них найкраще вивчені Верхньосалтівський і Дмитрієвський. Зокрема, у Верхньому Салтові досліджено близько 300 катакомб (всього у могильнику налічується не менш як 30 000 поховань). салтівські поховання поділяються на два основні типи. Катакомбні мають довгий дромос і купольну поховальну камеру. У кожній катакомбі ховали від одного до шести небіжчиків. Супроводжувальний інвентар – прикраси, деталі одягу, інколи зброя або знаряддя праці. Від ритуальної їжі залишилися кістки тварин, глиняний посуд. Трапляються й поховання коня, нерідко зі зброєю².

На ґрунтових могильниках, на відміну від катакомбних, поховано більше вершників із кінською зброєю, прикрашеною срібними бляшками. Прикметною рисою Нетайлівського могильника є так звані вторинні поховання, в яких спостерігається відсутність скелетів в анатомічному порядку. Можливо, ритуальна руйнація скелетів зумовлювалася страхом перед покійником. Відомі також підкурганні поховання та тілоспалення. Останні досить широко представлені на могильнику у Сухій Гомольщі³.

Більшість салтівської кераміки виготовлена на гончарному крузі, проте використовувався і ліпний посуд. Опуклобоккі кухонні горщики прикрашені

¹ Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва, 1989. С. 42.

² Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков. 1985. С. 38.

³ Там само. С. 42.

лінійним та хвильовим орнаментом, рифлінням, відбитками штампу. Столову кераміку представляють різноманітні глечики, кухлі, миски, кубушки з червоно-або сіролощеною поверхнею, прикрашеною пролощеними лініями, тарну – великі піфоси і глеки, а також імпорتنі амфори кримського або малоазійського виробництва¹.

Добре відомі осередки гончарства з двоярусними випалювальними печами і металургії із залізоробними колбоподібними горнами так званого Ютанівського типу, а також майстерні з ковальськими горнами, інструментами та напівфабрикатами. Вироби із заліза представлені широким асортиментом знарядь землеробства і обробки дерева (лемехами, череслами, серпами, косами, мотижками, теслами, різцями, кліщами тощо), побутовими предметами, зброєю, кінським спорядженням. Серед останніх категорій слід згадати шаблі, бойові сокири, наконечники списів та дротиків, вудила і стремена, пряжки. Використовувалися також кам'яні жорна і бруски, пряслиця із глини, черепків, кістки та каменю. З кістки та рогу виготовлялися яйцеподібні обушки, пряжки, проколки, руків'я ножів, футляри для голок, горла для бурдюків².

Асортимент бойових засобів збройних сил Хозарського каганату є досить повним. Він включає дистанційну зброю (лук), зброю ближнього бою: колюче-рубляче: меч, палаш, шабля; колючу: кинджал, спис; рублячу: сокира; ударної дії: кістень; захисне спорядження: кольчуга, шолом, щит (рис. 5-7).

Лук та стріли. Характерний сценарій будь-якого ранньосередньовічного бою кочівників починався з перестрілки лучників, після якої відбувався ближній бій із наступним переслідуванням переможених. Сторона, яка не витримала обстрілу, опинялася в ролі переслідуваних і майже завжди програвала, тому не дивно, що лук є обов'язковим атрибутом підкурганних

¹ Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури // Учені записки. Харків, 1959. Труды історичного факультету ХДУ ім. О.М. Горького. Т. 7. С. 241-267.

² Саяний М.І. Випадкові археологічні знахідки Зміївського краєзнавчого музею // Культурна спадщина Слобожанщини. Харків, 2005. Вип. 5. С. 160.

хозарських поховань VII-VIII ст.¹.

Лук є практично обов'язковим атрибутом підкурганних хозарських поховань VII-VIII ст. Хозари використовували лук складної конструкції центрально-азійського типу. Кибити цього лука не була суцільною, а складалася з частин, кожна з яких була виконана з особливих порід дерева. Конструкція посилювалася кістяними накладками. Кістяні накладки хозарського лука поділяються на бічні і передні, і кінцеві і центральні. Бічні накладки зазвичай парні. Кінцеві накладки виконані у вигляді подовжених пластинок, що звужуються до одного з кінців, з іншого боку, мають виріз для тятиви. Центральні накладки були підтрапецієподібної форми, на кінцях прикрашалися насічками².

Луки VII-VIII ст. однакові за схемою, але в VIII ст. злегка змінюється форма кінцевих бічних накладок, які стають витягнутішими зі зміщенням від краю вирізом для тятиви, і центральних, що стають листоподібними. У IX-X ст. кількість кістяних накладок зменшується, в основному поширені специфічний салтівський тип лука, який мав лише одну невелику верхню фронтальну накладку з вирізом для тятиви.

Хозарські луки VII-VIII ст. потужні – у курганах Чир-Юрта і в шарах пожежі Пастирського городища знайдені масивні залізні наконечники стріл завдовжки до 11-12 см і шириною вістря 3-4 см, знову такі ж наконечники в степу з'являються лише в епоху Золотої Орди. Усі наконечники стріл залізні, черешкові. Найбільш масово поширені трилопатеві. Невеликі трилопатеві наконечники універсальні. Всі великі, а також наконечники з тупим вістрям, призначалися для поразки незахищеного обладунками супротивника і розраховувалися на рани з максимальною кровотечею³.

Для пробивання кольчуги виготовлялися вузькі три-або чотиригранні

¹ Савин А.М., Семенов А.И. О центрально-азиатских истоках лука хозарского типа // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Санкт-Петербург, 1998. С. 290-295.

² Круглов Е. В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья. // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2005. Т. 4. С. 84-85.

³ Там само. С. 89-90.

наконечники. Найбільш ранні невеликі вузькі трилопатеві бронебійні наконечники були знайдені у Вознесенську разом із уривками кольчуги. Помітне зменшення розмірів наконечників стріл починаючи з другої половини VIII ст. і поява спеціальних бронебійних типів, швидше за все, пояснюється початком ширшого використання кольчужного обладунку¹.

Колачани до нашого часу практично не збереглися – від них залишаються лише скоби та гачки для підвішування. Про колчани VII ст. дає уявлення реконструйований А. І Кубишевим берестяний екземпляр із Сивашівки². Якщо реконструкція вірна, то він зовні схожий на алтайські колчани «з кишенею», але відрізняється тим, що стріли вкладалися вістрям вниз. Салтівський колчан з Червоної Гірки зберігся досить погано. Судячи з решток, він був виготовлений з дерева, зовні і частково зсередини оббитий товстою шкірою, вгору трохи звужувався і був прикрашений кістяною платівкою. Наконечники стріл укладені дуже щільно, отже, стріли могли вкладатися лише вістрям вниз³. Також розташовувалися стріли і в аланському сагайдаку з Дмитрівки, по реконструкції С. А. Плетнєвої, шкіряним, із закріпленим залізною обоймою дном. Жодного достовірного випадку знахідки в степових хозарських або салтівських похованнях сагайдака алтайського типу з «кишенею», в якому б стріли вкладалися вістрям вгору, нам поки не відомо, тому використання такого типу колчанів С. О. Плетнєвої в реконструкції зовнішнього вигляду аланських воїнів здається необачним⁴.

Судячи з зображень на платівках із Шиловського кургану і на ковші з Коцького городища, принаймні в VII–IX ст. хозарські лучники стріляли з

¹ Савин А.М., Семенов А.И. К методике изучения и публикации средневековых кочевнических луков // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. Самара, 1995. С. 74-77.

² Беляева С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ, 1995. С. 45.

³ Михеев В.К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1992 году. Харьков, 1993. // НА ІА НАНУ. 1992/211. Л. 16.

⁴ Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981. С. 72.

пішого становища, присівши на одне коліно, при цьому нижній кінець лука міг упиратися в коліно, що забезпечувало додатковий упор¹.

Хозари першими на території Східної Європи почали застосовувати шаблю замість мечів (шаблі з'являються у хозар з середини VIII ст.). Шабля легша, і тому дане нововведення було прогресивним: якщо ККД меча русів максимум становив 45%, то ККД удару хозарської зброї доходив до 70% у хозарського палаша і понад 80% у хозарської шаблі. Перевага хозарської шаблі над мечами у тому, що шабля, завдяки легкості, могла ефективно застосовуватися і вершником і піхотинцем (руський меч міг застосовуватися лише у пішому бою). Шабля стала менш масивною за рахунок полегшення леза і зведення до мінімуму перехрестя, натомість додано компенсуюче наверця, що дозволяє завдати удару кінчиком шаблі, що рубає².

У курганах також знайдені однолезові палаші завдовжки від 0,75 до 1 м разом із рукояттю. Зазвичай палаші були прямі, але на зображенні хозарського воїна з Чир-Юрта явно зображено вигнуту шаблю. Крім того, хозарами застосовувалися дволезові мечі з прямим ромбічним перехрестям³.

Хозарські воїни також застосовували і кинджали та бойові ножі, які служили допоміжною зброєю ближнього бою⁴. Кинджали та бойові ножі служили допоміжною зброєю ближнього бою, причому пішого, тому не дивно, що цей вид зброї не став поширеним серед населення Хозарського каганату⁵.

Накінечники списів практично повністю відсутні в хозарських похованнях VII ст., виняток представляє лише Борисово, де знайдено

¹ Аксенов В. С., Михеев В. К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2009. Т. 7. С. 389.

² Голубев А.М. Технологія виготовлення салтівських шабел за результатами металографії // Проблеми історії і археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченій 125-річчю професора К.Е. Гриневича. Харків, 2016. С. 48-49.

³ Голубев А.М., Голубева І.В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII-VIII ст. // Археологія. 2012. № 4. С. 47.

⁴ Masia K. The evolution of swords and daggers in the Sasanian empire // *Iranica Antiqua*. 2000. Vol. XXXV. P. 235.

⁵ Комар О. В., Сухобоков О. В. Військова справа Хозарського... С. 221.

наконечник списа з плоским трикутним вістрям місцевого кавказького типу¹. На рубежі VII-VIII ст. у хозарських воїнів з'являються вузькі чотиригранні піки. Поява даного типу озброєння в кремаційних похованнях і курганах Чир-Юрта, мабуть, не випадково збіглася з появою в похованнях цього кола уривків кольчуги. Специфічне бронебійне призначення пік зберігається пізніше в VIII-X ст. – це найпоширеніший тип салтівських наконечників. Широкі листовидні наконечники, призначені для поразки не захищеного обладунком воїна, рідкісні. Виділяються два основні варіанти - ромбоподібні в перерізі та дволопатеві, всі варіанти представлені невеликою кількістю екземплярів. Основна маса наконечників копій походить з хозарських поховань за обрядом кремації, в аланських, булгарських і підкурганних хозарських похованнях знахідки копій поодинокі. У зазначених комплексах не відомі й достовірні дротики, які, водночас, у великій кількості зустрічаються на півночі Бутицького городища, де присутність салтівців добре фіксується археологічно. Очевидно, дротики використовувалися в рамках каганату лише слов'янськими та фіно-угорськими племенами².

Списи та піки хозари застосовували для пробивання кольчуги супротивника. Використання бойових сокир населенням Хозарського каганату стало наслідком впливу давньої кавказької традиції. Бойові сокири не відомі в підкурганних хозарських і степових булгарських похованнях, проте вони у великій кількості представлені в аланських катакомбах. Під впливом алан бойові сокири з'являються і в напівосілого хозарського населення, яке залишило салтівські могильники за обрядом кремації (Борисове, Дюрсо, Суха Гомольша, Нова Покровка, Червона Гірка), причому їхня поява належить ще до VII ст.. Всі сокири провушні, щодо невеликих розмірів та ваги. За формою сокири поділяються на типи та підтипи за формою леза та обушка. За своїми ж бойовими якостями абсолютна більшість

¹ Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // КСИА. 1979. Вып. 158. С. 52-57.

² Горелик М.В. Вооружение // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: хозяйство, материальная культура. Москва, 1995. С. 391.

салтівських сокир однотипні - вони мають вузьке витягнуте лезо і невеликий круглий або чотиригранний обушок, є різновидом чекану. Зрідка трапляються сокири, які мають замість обушка ще одне вузьке лезо, дуже поодинокі кльовці. Оскільки сокира з давніх-давен була найдоступнішим видом зброї, цілком ймовірно, що як бойові могли використовуватися і невеликі сокири, що використовуються в мирний час як господарські¹.

Хозари та слугаці в їхній армії алани застосовували бойові сокири. Більшість салтівських сокир однотипні і мають вузьке витягнуте лезо і невеликий круглий або чотиригранний обушок, є різновидом карбування. Рідко знаходять сокири, які мають замість обушка ще одне вузьке лезо, ще рідше знаходять кльовці. Застосовували хозари і кистені різних типів, що мають, як правило, дві гирки².

Невеликі ножі ймовірно застосовувалися хозарами як метальна зброя. Серед артефактів Битицького городища знайдено металеві дротики. У битві при Беленджері хозари застосовували катапульти. Так, в описі ат-Табарі повідомляється, що одному з командирів арабів знесло голову каменем, випущеним із хозарської катапульти: «Що стосується Мі'дада, то у нього на голові була зав'язана хустка Алками, в нього потрапив уламок каменя, пущеного металеву машиною (манджанік)»³.

Говорячи про тактику ведення бою хозарами, слід зазначити, що вони також використовували грецький вогонь для боротьби з візантійцями у морських баталіях. Зокрема, відомо, що під час війни з дейлемітами найняті хозарами руси спалили місто Сарі⁴.

Захисні обладунки у носіїв салтівської культури з'являються наприкінці VII ст. у вигляді кольчуги. У середині VIII ст. утворюється повна кольчужна сорочка. Кольчуга хозар була сплетена з великих квадратних у перерізі кілець і є довгою сорочкою без ворота, з короткими рукавами і з розрізами на

¹ Криганов А.В. Військова справа кочівників... С. 34.

² Крыганов А. В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. 1987. № 2. С. 87-93.

³ Свод древнейших письменных... Т. 2. С. 542.

⁴ Там само. С. 258.

подолі. У Борисові знайдені залізні поножі, нарукавники та наплічники. Разом з обладунками знайдено і шоломи. Шоломи були склепані з 4-х або 8-и пластинок, з'єднаних вгорі конічним навершшям, спереду приклеплений прямий наносник. Шолом мав кольчужну барміцю, що повністю захищала потилицю, щоки, підборіддя і досягала плечей¹.

Хозари також застосовували щити різних типів, які могли захищати від ударів ворога та від стріл².

Спочатку захист похідного табору у хозар у VII-VIII ст. створювалася шляхом утворення кола з возів чи щитів. У VII ст. хозари почали використовувати укріплення в небезпечних регіонах – найбільш ранні хозарські городища виявлені в Дагестані (Чір-Юрт, Ендрій й інші). Іншим небезпечним та важливим регіоном був басейн Дону та Сіверського Дінця, де виявлено близько 40 укріплених пунктів хозарського часу³.

Традиційно при описі озброєння археологи наводять і дані про спорядження верхового коня, який часто супроводжує поховання воїна. Але в кочовому середовищі кінь становив значну частину життя людини, тому спорядження коня у номадських культурах належить до предметів побуту, а не озброєння. Наприкінці VII ст. до побуту хозар входить жорстке дерев'яне сідло зі стременами. Жорстке сідло виникає ще у IV ст. і не виключено, що незважаючи на відсутність археологічних знахідок, хозари користувалися ним на протязі VII ст., як імовірно і те, що замість стремени використовувалися шкіряні петлі. Справжні стремена в Європі вперше з'являються у авар, хоча в Східній Європі набувають поширення лише в хозарський час. Поєднання жорсткого сидла і стремени дозволило не тільки міцніше триматися на коні, а й завдавати сильних ударів, що рубають, з

¹ Худяков Ю.С. Основные понятия оружейведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI-XII вв. н. э.). // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1979. С. 187.

² Денисова М.М. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI-XIX вв. Москва, 1953. С. 14.

³ Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. По материалам археологических исследований и письменных данных. Москва, 1983. С. 68.

упору, що призвело до виникнення справжнього верхового ближнього бою, який в дохозарський час не грав помітної ролі в битві. Зміни змусили хозар розвивати зброю ближнього бою, наслідком чого стала поява шаблі та кистеня, взяття на озброєння списа та карбування. З іншого боку, це змусило розвивати захисне спорядження, унаслідок чого з'явилися кольчужна сорочка та шолом. Вже станом на середину VIII ст. хозари використовували практично повний ранньосередньовічний набір наступального та захисного озброєння, який не мав собі рівних у Східній Європі¹.

Традиційно основою хозарського війська називають легкоозброєну кінноту. Але як показують зображення хозарських воїнів та археологічні знахідки, така ситуація зберігалася лише до початку VIII ст., Пізніше основну роль вже грали важкоозброєні воїни, які вміли битися в кінному та пішому строю, а також на стінах фортець. Незалежно від кількості та частки важкоозброєної кінноти в хозарському війську, саме вона вирішувала результат битви, приймаючи на себе основний удар при атаці супротивника і розриваючи будь-який лад супротивника власною атакою. Цілком очевидно, що повний набір озброєння хозарського катафрактарію коштував дуже дорого. Пізньосередньовічні європейські лицарі з найбільш численного нижнього соціального шару знаті для того, щоб на вимогу короля виступити в похід, часто закладали або навіть продавали власні володіння. У хозарський же час, коли кількість і майстерність збройових ремісників було безсумнівно нижчою, вартість озброєння і особливо обладунку була значно вищою².

Чисельність і структуру військ Хозарського каганату загалом краще дозволяють подати письмові джерела. На ранньому етапі (VII – перша половина VIII ст.) хозарське військо складалося виключно з кінноти і поділялося на дві частини. Першу частину уявляла знать – тархани, добре озброєні і одягнені в пластинчасті або кольчужні напівобладунки, що

¹ Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. Т. 23. С. 154.

² Аксенов В. С. Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Харьков, 2005. Т. 4. С. 189.

захищали лише частину тіла. Інша частина була легкоозброєним ополченням з рядових хозар. Військами командував безпосередньо каган чи його заступник шад (син чи племінник), окремими ж загонами керували найдосвідченіші і найзнатніші тархани. Чисельність гвардії тарханів була великою, але вона була грізною силою¹.

У 630 р. під час походу до Вірменії тритисячний загін Чорпан-Тархан розгромив десятитисячний перський корпус Гогнана. Ал-Куфі повідомляє, що у 708 р. у Дербенті перебували 1 тисяча тарханів, а у 737 році проти 120-тисячного арабського війська Мервана «Хозар-тархан» виступив лише з 4 тисячами «дітей тарханів». Щодо чисельності всіх військ цього періоду арабські джерела, на жаль, повідомляють лише нереальні цифри (200 і 300 тисяч) для двох випадків, коли араби зазнали нищівних поразок. Наприкінці VIII ст. внаслідок державного перевороту каган був усунений від реального державного управління беком, який перебрав на себе і командування військами. Його військовим заступником, як і раніше, залишився шах, проте хто саме носив цей титул у IX-X ст. не ясно. Ядром військ залишалася все та ж кінна гвардія тарханів, що нараховувала за даними Істахрі 12 тисяч чоловік, за пізнішими джерелами – 10 тисяч чоловік. За Істахрі, військо не отримувало певного змісту у мирний час і збиралося лише у разі потреби².

Більш пізніші арабські історики, модернізуючи уявлення про хозарське військо, навпаки повідомляють про спеціальний зміст, внаслідок чого в літературі його часто називають дружинним чи найманим. Ситуацію прояснює Ібн Русте: цар-заступник – «іша» (шах) – зобов'язав багатих людей постачати вершників відповідно до розміру їхнього майна; коли шах виступав, його завжди супроводжувало 10 тисяч вершників у повному озброєнні з прапорами, списами та у міцній броні з-поміж тих, кому платять

¹ Криганов А.В. Військова справа кочівників... С. 201.

² Свод древнейших письменных... Т. 2. С. 511, 553.

утримання він, і з-поміж тих, кого виставляють багаті¹.

Отож можна сказати, що це звичайна феодална організація війська, добре вивчена для середньовічної Європи. Хозарське військо, швидше за все, складалося з особистих дружин бека і шаха, загонів багатих тарханів та тарханів, які виступали лише з кількома воїнами-слугами. Реальна чисельність такого війська за рахунок легкоозброєних воїнів-слуг зростає у кілька разів і має сягати щонайменше 30-40 тисяч осіб. У разі потреби відбувалася також мобілізація пересічного населення та підлеглих народів².

Набір озброєння населення різних регіонів Хозарського каганату був різним. Найбільш повний комплект захисного та наступального озброєння (кольчуга, шолом, шабля, кинджал, ніж, кисть, сокира, спис, лук) походить з хозарських поховань за обрядом кремації, причому його обов'язкове поєднання зі спорядженням коня свідчить про виключно кінний характер військ цієї групи хозар. З підкурганних хозарських поховань набір озброєння дещо вже: кольчуга та шолом, лук, шабля чи меч, ніж, кисть, спис. Відсоток присутності зброї в чоловічих похованнях та сама кількість археологічних знахідок зброї свідчить про те, що ці дві групи хозарського населення були найбільш воєнізовані в рамках Хозарського каганату³.

На північно-західній околиці до складу хозарських військ також входили аланські загони, які, як засвідчили дослідження А. В. Криганова, на 70-75% склалися з озброєної сокирами, ножами та луками піхоти. Аланська кіннота була практично позбавлена обладунків, її озброєння – лук, шабля, ніж, сокира, кистінь. У літературі часто в обов'язок аланам ставлять охорону «державного кордону» каганату. Це не зовсім правильно. Хозари примусово розселили алан на кордоні зі слов'янами як живий буфер. Але прикордонні племена жителів півночі, в'ятичів і радимичів незабаром і самі опинилися під хозарським пануванням, тому до кінця каганату ні про яку

¹ Свод древнейших письменных... Т. 2. С. 561.

² Мерперт Н.Я. Из истории оружия... С. 152.

³ Артамонов М. И. История хазар... С. 47.

загрозу з їхнього боку й мови йти не може¹. Аланські городища 1-3 типів по Г. Є. Афанасьєву служили лише як притулку у разі непередбаченої небезпеки, але щойно у другій половині IX ст. виникла реальна небезпека з боку Русі, хозари змушені були побудувати на північно-західному кордоні справжні фортеці. Чи існували в них постійні гарнізони, чи це були просто городища-притулки підвищеної безпеки, не ясно. Численні тюркські рунічні написи Маяцької фортеці свідчать про те, що її гарнізон або, принаймні, будівельники були тюркомовними, але про мову «салтівських» алан у нас також немає жодних даних, отже, відкидати можливість їхньої тюркізації немає причин. Все, що можна констатувати в цих умовах, статус небезпечної прикордонної зони ареал розселення салтівських алан отримав лише у третій чверті IX ст., і з цього часу алани з метою насамперед власної безпеки мали постійно перебувати у стані підвищеної бойової готовності².

У 2012 р. поблизу села Стара Покровка в Харківській області на нині практично знищеному кремаційному могильнику було виявлено три речові комплекси та осередковий ланцюг, розташований у межах 1,5-2,0 м один від одного. Матеріали цього комплексу можна поділити на дві групи. До першої групи відносяться залізні предмети, що представляють спорядження воїна-вершника і рухливий бік його побуту, а до другої – неповні розвали двох столових посудин. Було виявлено інвентар зі слідами перебування у вогні (але без кісткових залишків), був поміщений у неглибоку круглу в плані яму. Її верхній діаметр становив 30 см, загальна глибина до плоского дна на межі предматерика та супіщаного материка становила також 30 см. Заповнення ями – практично чистий лісопідзолений чорнозем. Більшість предметів розташовувалося на нижніх 10 см ями. Шаблю було зігнуто двічі. Бойові сокири розташовувалися у верхній частині заповнення: вертикально, лезами – вниз, діаметрально з боків ями біля краю. У заповненні виявлено й керамічні

¹ Криганов А.В. Військова справа кочівників... С. 203.

² Афанасьєв Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // Археологические открытия на новостройках. Москва, 1987. Вып. 2. С. 65.

гончарні уламки. Серед них виділено неповні розвали двох столових судин та єдиний фрагмент від сероглиняного кухля салтівського типу. Один із розвалів належав невеликому вузькогорлому чорнолощеному глечику з носиком для зливу рідини; інший – світлоглиняний глечик більшого об'єму з двома каннелюрами за максимальним діаметром тіла і вертикально лощеними лініями в нижній частині тулова¹.

Речі, що становили цей комплекс, поділяються на такі групи: предмети озброєння, знаряддя праці та предмети спорядження вершника, а також деталі костюма. Шабля, що входила в комплекс, являє собою однолезову смугу з ледь помітною кривизною, яка становить 0,4 см. Довжина клинка досягає 75 см, довжина рукояті - 11 см. Ширина леза в середній частині клинка становить 2,4 см, а ширина леза в місці переходу в черешок - 3,0 см. Сторони клинка майже на всьому протязі паралельні і сходяться лише біля вістря. Кінець клинка протягом 9,5 см обоїльногострий, і він трохи ширший за саму смугу клинка, що є наслідком проковки при наданні йому дволезової. Клинок у місці переходу в рукоятку забезпечений обоймою шириною 1,3 см для кращого насадження на нього перехрестя. Перехрестя у шаблі брускоподібне, з прямими кінцями та розширенням посередині. Рукоятка шаблі пряма, тільки тильна (торцева) сторона живця має нахил у бік леза клинка. Клиноподібний, а не п'ятикутний, як у класичних салтівських шабель, переріз леза і незначна кривизна клинка дозволяють бачити в даному екземплярі перехідну форму від палаша до самої, власне, шаблі. Беручи до уваги незначні розміри клинка шаблі, його слабку кривизну, тип перехрестя, цей екземпляр зброї можна віднести до найбільш ранніх салтівських шабель, і ймовірно датувати другою половиною VIII – серединою IX ст. Аналогічні шаблі знайдені і в інших кремаційних пам'ятниках басейну Сіверського Дінця: могильник Червона Гірка, Ново-Покровський могильник, комплекс у селища Тополі, П'ятницьке, комплекси I і XV могильника Суха Гомольша,

¹ Аксьонов В.С. Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників Салтівського часу на Харківщині // АЛЛУ. 2005. № 1-2. С. 61-64..

місцезнаходження у с. Суха Гомольша, Бабчанський та Кочетокський могильники¹.

У комплексі представлені портупейні скоби від ножен клинкової зброї, виготовлені із заліза. Скоби, що представляють одну пару, мають у плані форму витягнутої в довжину букви «П» з невеликим напівкруглим виступом посередині довгої сторони рамки. На піхвах ці портупейні скоби кріпилися за допомогою пластинчастих оковок, обтискаючих дерев'яну основу піхов. Зі зброєю дистанційного бою в аналізованому комплексі пов'язані наконечники стріл і колчанний гачок. Наконечники стріл представлені лише трьома екземплярами. Це залізні, черешкові з порожком для упору між черешком та пером наконечники. Колчанний гачок відноситься до відділу пластинчастих і має щиток п'ятикутної форми з явно вираженим ребром, розташованим уздовж його центральної осі. Найбільш близькою аналогією даному гачку є залізний гачок з поховання № 254 могильника Червона Гірка та місцезнаходження у селища Суха Гомольша. Наявність колчанного гачка – характерна ознака приналежності сагайдака кінному воїну².

До зброї ударної дії в комплексі відноситься два обушки від кистеней і наверхі булави. Один обушок від кистеня типологічно відноситься до кулястих з пайовим каналом за класифікацією А. В. Криганова. Обушки даного типу широко представлені в салтівській культурі Подонья і походять у більшості з пам'ятників, датованих IX-X ст.³.

Булава виготовлена із заліза та має біконічну форму. Це перша знахідка наверхі булав у пам'ятниках салтівського культурного кола. Булави в комплексах ранньосередньовічних кочівників біля півдня Східної Європи до цієї знахідки не були відомі. Кінська зброя в комплексі представлена стременами та металевими деталями від сідла. Виявлені стремена відносяться до так званого салтівського типу і мають високі пластинчасті петлі з

¹ Аксьонов В.С. Нові випадкові знахідки... С. 64-65.

² Там само. С. 66-67.

³ Криганов А.В. Військова справа кочівників... С. 156.

вираженим перехопленням, високі арочні корпуси, увігнуті всередину вузькі підніжки з одним джгутом. З сідлами в комплексі пов'язані чотири залізні круглих кільця діаметром 2,5-2,7 см, які кріпилися до дерев'яних полиць сідла за допомогою залізних пластинчастих шпильок, кінці яких розгиналися з внутрішньої сторони полиці сідла і таким чином забезпечували надійність кріплення кілець на сідлі. Ці кільця, мабуть, служили для кріплення до сідла різної поклажі¹.

Таким чином, речі з комплексу типові для салтівських старожитностей другої половини VIII-IX ст. басейну Сіверського Дінця. Вони знаходять найширші аналогії у кремаційних пам'ятниках хозарського історичного періоду Північного Кавказу. Це стосується шабель, портупейних скоб, сокир-чеканів, ножів, обушків від кистеней, сагайдаків та інших речей².

Із бронзи та срібла виготовлені салтівські прикраси, що походять переважно з поховань: каблучки, перстні, сережки, браслети, підвіски, пряжки, бубонці, бляшки для поясів та кінської зброї, намиста. Поширеними були амулети з кісток та зубів лисиці, зайця, вовка, а також підвіски, пов'язані з солярним культом. Можливо, функції останніх виконували також круглі металеві люстерка з різноманітною рельєфною орнаментациєю, що досить часто супроводжували небіжчиків³.

В усьому ареалі культури трапляються написи, виконані рунічним письмом і сотні тамгоподібних знаків, малюнків-графіті на цеглі, обробленому камінні, кераміці, кістці.

У похованнях Нетайлівського, Дмитрієвського та Верхньосалтівського могильника знайдено арабські дирхеми, причому з останнього походить близько 100 монет. Ці знахідки, а також речові аналогії дають можливість визначити період існування салтівської культури у межах середини VIII –

¹ Аксьонов В. С. Нові випадкові знахідки... С. 68, 70.

² Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V-IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья IV-XIII века. Москва, 2003. С. 203.

³ Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 67.

початку X ст. Інколи окремо виділяють період формування культури – від середини VII до середини VIII ст. Питання походження салтівської культури ще не вирішене остаточно, хоча більшість фахівців вважає, що районом формування культури був Північний Кавказ¹.

Чимало дослідників звертали увагу на неоднорідність салтівських пам'яток різних регіонів, виділяючи різні локальні варіанти. Для України, зокрема, характерні Верхньодонський, Приазовський і Кримський варіанти. Найбільш вивченим є Верхньодонський, в межах якого широко досліджено такі відомі нам ятки, як Салтів, Маяки, Мохнач, Дмитріївка, Волчанськ, Нетайлівка, Суха Гомольша та інші. Для лісостепових пам'яток Подоння характерні городища із земляними і кам'яними стінами, чотирикутні напівземлянки з печами, катакомбні та ямні інгумації, поховання з тілоспаленнями. Кочів'я набули поширення у Приазов'ї, крім того, салтівські шари фіксуються у приморських містах (Таматарха, Фанагорія). Для цього варіанта типовими є житла на кам'яних фундаментах із кам'яними стінами, підбійні підкурганні поховання, оточені ровиками. Окремий варіант салтівської культури був поширений у степах Полоння. Для нього характерні великі відкриті поселення зі слідами виноградарства, зокрема численними уламками тарного посуду. Саме тут поселення захищали кілька потужних фортець-містечок, у тому числі відомий Саркел-Біла Вежа².

Можна припустити, що відмінності між локальними варіантами пов'язані з поліетнічним характером салтівської культури. Це підтверджується також антропологічними даними. Вважається, що основним населенням Верхньодонського варіанта були переважно алани північнокавказького походження, котрі користувалися катакомбними могильниками. Ймовірно, до них у другій половині IX ст. приєдналися деякі угорські групи. Ямні поховання на півдні та в Лісостепу належали тюркам-

¹ Круглов Е.В. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI-VIII вв. в восточноевропейских степях // Хазарский альманах. Харьков, 2002 Т. 1. С. 79-93.

² Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии... С. 178-179.

болгарам¹.

Поліетнічне населення Хозарії мало відмінності в поховальному обряді. Катакомбний обряд більшою мірою властивий аланському населенню, черепи в цих похованнях належать доліхокранам-аланам. Ямні поховання відносяться до європеїдів-брахікранів з незначною домішкою монголоїдності. Як згадувалося вище, їх вважають праболгарськими (булгарськими), або можливо хозарськими. Подібні черепи знайдені в археологічних розкопках на теренах Волзької та Дунайської Болгарій, а також у донських степах Криму. На всіх територіях салтовської культури знаходять також змішані доліхо-брахікранні черепи, що вказує на взаємну асиміляцію культур².

Жителі Хозарської імперії були як кочівниками, знайдено понад сотні поселень з великими слідами землеробського господарства. Археологічні знахідки включають споруди, такі як міцні будинки, загони для худоби, сараєвидні споруди та інші надвірні споруди. Споруджувалися зміцнені фортеці, такі як Саркел, побудована з цегли. Крім землеробства, населення Хозарії займалося рибальством, скотарством та металургією. Також у каганаті було розвинене гончарне виробництво, що підтверджується уламком керамічного посуду з подряпаними по сирій глині рунами. Відомі та інші короткі записи, вони поки що не дешифровані.

Хозарська культура проіснувала набагато довше ніж сама держава, це видно за шарами XI ст. з розкопок у Волзькій Болгарії, а також із знахідок у Дунайській Болгарії, Угорщині та Візантії. Духовна культура салтівської археологічної культури досить різноманітна. Думки істориків і археологів іноді різнополярні у висновках, оскільки дослідження у цьому напрямі скрутні у зв'язку зі убогістю письмових джерел, які б донести до нас пантеон шанованих божеств у різноплеменному Хозарському каганаті³.

Знайдені в археологічних розкопках рідкісні символи та амулети дають

¹ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 46.

² Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии... С. 180.

³ Там само. С. 192.

змогу приблизно визначити міфологію та вірування населення салтівської культури. Такі кроки було зроблено С. О. Плетнєвою. Зокрема, вона провела дослідження із металевими амулетами, графіті, а також із тамгоподібними символічними знаками¹. У цьому напрямі також вів свої дослідження В. С. Флеров: також керамічні клейма, амулети та талісмани². С. О. Плетнєва висловила думку, що у зв'язку з вивченням джерел, що належать до вірувань населення цієї культури, таким як короткі письмові та археологічні, показують відображення основних релігійних поглядів жителів лісостепових та степових районів та Подоння, а отже, народів усього Хозарського каганату. Відзначається синкретизм, властивий кочівникам, у якому найдавніші форми релігій (тотемізм, культ предків, нагуалізм, промислові та аграрні культури, шаманізм) переплетені з пізнішими. Незважаючи на відсутність прямих підтверджень у письмових джерелах, за непрямыми ознаками фахівці припускають, що поряд із раніше зазначеними культурами міг бути культ верховного божества, Тенгі-хана, а також культ вождів, що становить опозицію вищезгаданим давнішим культурам. Ні про який синкретизм ні з мусульманством, ні з іудаїзмом чи християнством навіть не порушується питання, оскільки не одна з вищезгаданих релігій не вплинула на релігійно-міфологічну систему вірувань у Хозарському каганаті³.

Особливий інтерес представляє аналіз тимчасової динаміки у відносинах алан і хозар у VII-X ст., оскільки конкретні свідчення з цього питання дуже лаконічні. Тільки із залученням археологічних даних ми можемо якоюсь мірою підійти до вирішення питання про «культуру хозар» та «хозарський каганат» або так звану салтівську культуру.

У 1960-ті роки XX ст. український археолог Д. Т. Березовець

¹ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... С. 67-68.

² Флеров В. С. Орудия VIII–IX вв. для орнаментированная керамики // СА. 1972. № 3. С. 351-352.

³ Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье... С. 73.

запропонував ототожнити аланське населення Подоння з русами IX ст.¹. В даний час ця гіпотеза розробляється О. С. Галкіною, яка ототожнює донський аланський варіант салтівської культури з центральною частиною Російського каганату, згадуваного у візантійських, західних та мусульманських джерелах у IX ст. Дослідниця вважає, що після розгрому угорськими племенами мадьярів ім'я Русь від іраномовних русів-аланів (роксоланів) салтівської культури перейшло до слов'янського населення Середнього Подніпров'я (сіверяни, поляни)².

Підводячи підсумок розгляду озброєння носіїв салтівської культури, слід зазначити, що воно мало широке розповсюдження в його поліетнічному середовищі. Зброю їх носіїв можна поділити на наступальну та захисну. До наступальної складової зброї, яка виявлена при дослідженні салтівських пам'яток відносять луки зі стрілами, списи, кістені, бойові сокири та шаблі. Захисний обладунок було представлено шкіряним доспіхом, щитами та кольчугами.

¹ Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської... С. 52.

² Галкина Е. С. Тайны Русского каганата. Москва, 2002. С. 31-78.

Висновки

Проведена нами робота по вивченню озброєння населення Лівобережної України в добу раннього середньовіччя дала можливість прийти певного висновку. Зокрема, що ми на сьогоднішній день ми не маємо жодної спеціалізованої монографічної праці присвяченої загальному розвитку зброї та військової справи у всіх племен, які займали зазначену територію в той період. Тут окремо слід відзначити монографію А. В. Криганова, присвячену озброєнню середньовічних кочовиків Східної Європи в якій в окремому розділі розглянуто різні види й типи зброї носіїв салтівської культури. При цьому, враховуючи доволі чисельні знахідки зброї на пам'ятках різних середньовічних культур на Лівобережжі Дніпра в добу раннього середньовіччя, інформація про них міститься в різноманітних публікаціях. В свою чергу це дуло можливість археологам розробити доволі розгалужену методологію для дослідження зброї й використовувати різноманітні методи дослідження.

Знахідки зброї на перших ранньосередньовічних пам'ятках Лівобережної України відносяться до пеньківської та колочинської культур V-VII ст. Однак, знахідки предметів озброєння на могильниках і поселеннях цих культур є доволі нечисельними, що викликає певний дисонанс писемними джерелами цього часу, які говорять про значну войовничість слов'ян цього часу. В похованнях і культурних шарах поселень колочинської та пеньківської культур знаходять головним чином наконечники списів, стріл, кінську зброю та деталі бойових поясів.

Значно більше зброї, яка дає важливі матеріали військової справи ранньосередньовічного населення Лівобережної України було знайдено на пам'ятках слов'ян, яких пов'язують із племінним союзом сіверян. До них, переважна частина фахівців, відносять носіїв волинцевської (VII-VIII ст.) та роменської (VIII-X ст.) археологічних культур. Залізна зброя, яку знайшли на цих пам'ятках вже можна поділяти на наступальну та захисну. До останньої

відносяться знахідки фрагментів кольчуг та щитів. Артефакти наступальної зброї є більш різноманітними. Це такі види озброєння як лук і стріли, списи, дротики, сулиці, мечи та шаблі.

Ще більш різноманітний асортимент зброї було здійснено під час археологічних розкопок на пам'ятках ранньосередньовічної салтівської культури (VIII-X ст.), яку фахівці вважають матеріальним відображенням культури Хозарського каганату. Вважаючи, що це населення було напівкочовим, ми маємо велику кількість поховань салтівської культури, в яких знайдено кінську зброю й навіть поховання коней зі зброєю. До предметів наступальної зброї відносяться шаблі, палаші, сокири-чекани, бойові ножі, кістені, списи та лук зі стрілами. Використовували салтівці й захисний обладунок представлений в археологічних знахідках залишками щитів, шоломів, кольчуг тощо.

В цілому, значна кількість зброї в різноманітних пам'ятках доби раннього середньовіччя на території Лівобережної України, говорить про значну кількість військових протистоянь того часу.

Список використаних джерел та літератури

1. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Москва: Издательство восточной литературы, 1960. 436 с.
2. Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 году // НА ІА НАНУ. 1978/143. 16 л.
3. Михеев В.К. Отчет о работе средневековой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1992 году. Харьков, 1993 // НА ІА НАНУ. 1992/211. 72 л.
4. Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // ВДИ. 1941. № 1. С. 230-280.
5. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Москва: Наука, 1993. 570 с.
6. Свод древнейших письменных известий о славянах / Сост. Л. А. Гиндин. Москва: Восточная литература, 1994. Т. 1 (I-VI вв.). 473 с.
7. Свод древнейших письменных известий о славянах / Сост. С. А. Иванов. Москва: Восточная литература, 1995. Т. 2 (VII-IX вв.). 593 с.
8. Аксенов В. С. Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Харьков, 2005. Т. 4. С. 182-198.
9. Аксьонов В.С. Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників Салтівського часу на Харківщині // АЛЛУ. 2005. № 1-2. С. 61-71.
10. Аксенов В. С., Михеев В. К. Погребения со сложносоставными луками биритуального могильника Красная Горка салтовской культуры // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2009. Т. 7. С. 387-406.
11. Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР. II в. до н. э. – IV в. н. э. Москва: Наука, 1966. 111 с.

12. Артамонов М. И. История хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
13. Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев: Наук. думка, 1986. Т. 3. 573 с.
14. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка V-VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ: Наукова думка, 1972. 124 с.
15. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна среднего Дона в VIII-X веках (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) // АОН. Москва: Наука, 1987. Вып. 2. 200 с.
16. Бабенко В. А. Памятники хозарской культуры на юге России // Труды XV АС. Москва, 1914. Т. 1. С. 464-470.
17. Баран В. Д. Давні слов'яни. Київ: Видавничій дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
18. Беляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ: Наукова думка, 1995. 110 с.
19. Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.
20. Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян // Археологія. 1953. Т. 3. С. 28-44.
21. Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 54-65.
22. Березовець Д. Т. Поселення уличей на р. Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 145-208.
23. Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. 1965. Т. 19. С. 47-67.
24. Галкина Е. С. Тайны Русского каганата. Москва: Вече, 2002. 432 с.
25. Голубєв А.М. Технологія виготовлення салтівських шабелів за результатами металографії // Проблеми історії і археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, присвяченій 125-річчю професора К.Е. Гриневича. Харків, 2016. С. 48-49.

26. Голубев А.М., Голубева И.В. Однолезовая зброя з довгим клинком кочовиків VII-VIII ст. // Археологія. 2012. № 4. С. 42-54.
27. Горбаненко С. А. Сельское хозяйство колочинской культуры // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.). Москва, 2016. С. 114-135.
28. Горелик М.В. Вооружение // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: хозяйство, материальная культура. Москва, 1995. С. 382-398.
29. Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград: Наука, 1981. 133 с.
30. Григорьев А. В. Северская земля в VIII – нач. XIV века по археологическим данным. Тула: Гриф, 2000. 263 с.
31. Денисова М.М. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI-XIX вв. Москва: Госкультпросветиздат, 1953. 170 с.
32. Дмитриев А.В. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // КСИА. 1979. Вып. 158. С. 52-57.
33. Дмитриев А. В. Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V-IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху Средневековья IV-XIII века. Москва, 2003. С. 200-206.
34. Дьяченко А. Г. Исследования славянских памятников в бассейне Северского Донца // АО 1977. Москва, 1978. С. 322-323.
35. Кедун І. С. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. // АДУ 2009. Київ, 2010. С. 187.
36. Кедун І. С. Новгород-Сіверський та його округа в X-XIII ст.: Дис... канд. іст.наук. Київ, 2011. 246 с.
37. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX-XIII вв. // САИ. 1966. Вып. Е1-36. 143 с.
38. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. // САИ. 1966. Вып. Е1-36. 180 с.

- 39.Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // САИ. 1971. Вып. Е1-36. 126 с.
- 40.Комар О. В., Сухобоков О. В. Військова справа Хозарського каганату // Нариси з воєнної історії давньої України. Київ, 2005. С. 212-231.
- 41.Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VIII-XIV вв. (оружие ближнего боя). Москва: Владимира Левина, 2008. 176 с.
- 42.Круглов Е.В. Некоторые проблемы анализа особенностей обращения византийских монет VI-VIII вв. в восточноевропейских степях // Харазский альманах. Харьков, 2002 Т. 1. С. 79-93.
- 43.Круглов Е. В. Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья. // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2005. Т. 4. С. 73-142.
- 44.Крыганов А. В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. 1987. № 2. С. 87-93.
- 45.Крыганов А.В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1989. С. 98-114.
- 46.Криганов А.В. Військова справа кочівників Північного Причорномор'я кінця IV – початку XIII століть. Суми: Вінниченко М.Д., 2012. 232 с.
- 47.Любичев М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения северо-западной Хазарии в конце VII – начале VIII вв. // Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков, 1994. С. 87-100.
- 48.Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. Москва; Ленинград: Наука, 1958. 328 с.
- 49.Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 58-83.
- 50.Ляпушкин И. И. Славянские памятники второй половины I тысячелетия н. э. верхнего течения р. Десны // КСИИМК. 1959. Вып. 74. С. 82-100.

- 51.Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. 1961. № 104. 215 с.
- 52.Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. По материалам археологических исследований и письменных данных. Москва: Наука, 1983. 224 с.
- 53.Макушнікаў А. А. Калочынская культура // Археалогія Беларусі: У 4 т. Т. 2. Жалезны век і раньняе сярэднявечча. Менск: Беларуская навука, 1999. С. 348-359.
- 54.Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (Лук и стрелы, самострел). VIII-XIV вв. Москва: Наука, 1966. 184 с.
- 55.Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. Т. 23. С. 131-168.
- 56.Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа. 1985. 147 с.
- 57.Міхеєв В. К., Приходнюк О. М. Пеньківське поселення Суха Гомільша // Археологія. 1985. Вип. 54. С. 75-82.
- 58.Нидерле Л. Славянские древности. Москва: Алетея, 2000. 592 с.
- 59.Обломский А. М. Колочинская культура // Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва, 1996. С. 96-108.
- 60.Петрашенко В. О. Слов'янська кераміка VIII-IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я. Київ: Наукова думка, 1992. 140 с.
- 61.Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. 1967. № 142. 197 с.
- 62.Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва, 1981. С. 62-82.
- 63.Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва: Наука, 1989. 285 с.
- 64.Плетнева С. А. Очерки хазарской археологии. Москва: Мосты культуры; Иерусалим: Гешарим, 2000. 364 с.

65. Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя Середньої Десни і Середньої Ворскли VIII – поч. IX ст. Суми, 1994. 76 с.
66. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н.е.). Київ: Наукова думка, 1975. 154 с.
67. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ: Наукова думка, 1980. 150 с.
68. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.
69. Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. Москва: Наука, 1976. 220 с.
70. Савин А.М., Семенов А.И. К методике изучения и публикации средневековых кочевнических луков // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. Самара, 1995. С. 74-77.
71. Савин А.М., Семенов А.И. О центрально-азиатских истоках лука хазарского типа // Военная археология. Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе. Санкт-Петербург, 1998. С. 290-295.
72. Саяний М.І. Випадкові археологічні знахідки Зміївського краєзнавчого музею // Культурна спадщина Слобожанщини. Харків, 2005. Вип. 5. С. 157-161.
73. Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Москва: Наука, 1970. 200 с.
74. Седов В. В. Славяне в раннем средневековье. Москва: Наука, 1995. 425 с.
75. Свистун Г.Е. Фортификация городища Верхний Салтов // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк, 2009. Т. 7. С. 459-478.
76. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). Київ: Наукова думка, 1975. 208 с.
77. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев: Наук. думка, 1975. 165 с.

78. Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.
79. Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни // АО 1975 г. Москва, 1976. С. 396.
80. Симонович Э.А. Городище Колочин I // МИА. 1963. № 108. С. 97-137.
81. Симонович Э. А. Раннесредневековая культура лесной полосы Поднепровья (типа Колочин-Акатово) и ее место в славянском этногенезе // Slavica antiqua. 1975. Vol. 22. С. 17-28.
82. Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. э. Киев, 1985. С. 91-112.
83. Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. Киев: Наукова думка, 1984. 124 с.
84. Тимощук Б.А. Социальная сущность городища Зимно // Раннеславянский мир. Москва: Институт археологии АН СССР, 1990. С. 151-162.
85. Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки // СА. 1969. № 4. С. 78-90.
86. Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Ленинград: Наука, 1970. 156 с.
87. Узянов А. А. Динамика технологического стереотипа в орнаментации роменской керамики // Естественные науки и археология в изучении древних производств. Москва, 1982. С. 123-131.
88. Хавлюк П. И. Славянские поселения VIII-IX вв. на Южном Буге // АСГЭ. 1962. № 4. С. 116-126.
89. Худяков Ю.С. Основные понятия оружиеведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI-XII вв. н. э.). // Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1979. С. 184-193.
90. Флеров В. С. Орудия VIII-IX вв. для орнаментированная керамики // СА. 1972. № 3. С. 351-352.

91. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во Харк. ун-та, 1962. 404 с.
92. Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури // Учені записки. Харків, 1959. Труды історичного факультету ХДУ ім. О.М. Горького. Т. 7. С. 241-267.
93. Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. № 176. С. 102-128.
94. Шрамко Б. А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины (Харьковская область). Киев: Наукова думка, 1977. 155 с.
95. Юренко С. П. Исследование раннеславянского поселения у с. Волинцево // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 327-328.
96. Юренко С. П., Сухобоков О. В. О погребальной обрядности носителей памятников волинцевской культуры (по материалам Битицкого городища) // Археология и история Юго-Востока Руси. Воронеж, 1993. С. 40-43.
97. Arendt W. Vorschlag zur Beschreibung von Säbelklingen. // Zeitschrift für historische Waffen und Kostümkunde. Berlin, 1932. Bd. 4 (13). Heft. 2. S. 43-44.
98. Arendt W. Türkische Säbel aus den VIII-IX Jahrhunderten. // Arkheologia Hungarica. Budapest, 1935. T. XVI. S. 48-68.
99. Masia K. The evolution of swords and daggers in the Sasanian empire // Iranica Antiqua. 2000. Vol. XXXV. S. 185-289.
100. Nickel H. About the Sword of the Huns and the "Urepos" of the steppes // Metropolitan Museum Journal. 1973. Vol. 7. P. 131-142.
101. Świątosławski W. Rola Awarów w rozpowszechnieniu w Europie azjatyckich form uzbrojenia // Acta Universitatis Lodzianensis. 2001. № 23. S. 75-85.
102. Zakharow A. Beiträge zur Frage der türkischen Kultur der Völkerwanderungszeit. // Arkheologia Hungarica. 1934. T. XVI. S. 6-47.

103. Zakharow A., Arendt W. *Studia levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh.* Budapest, 1935. 87 s.

ДОДАТКИ

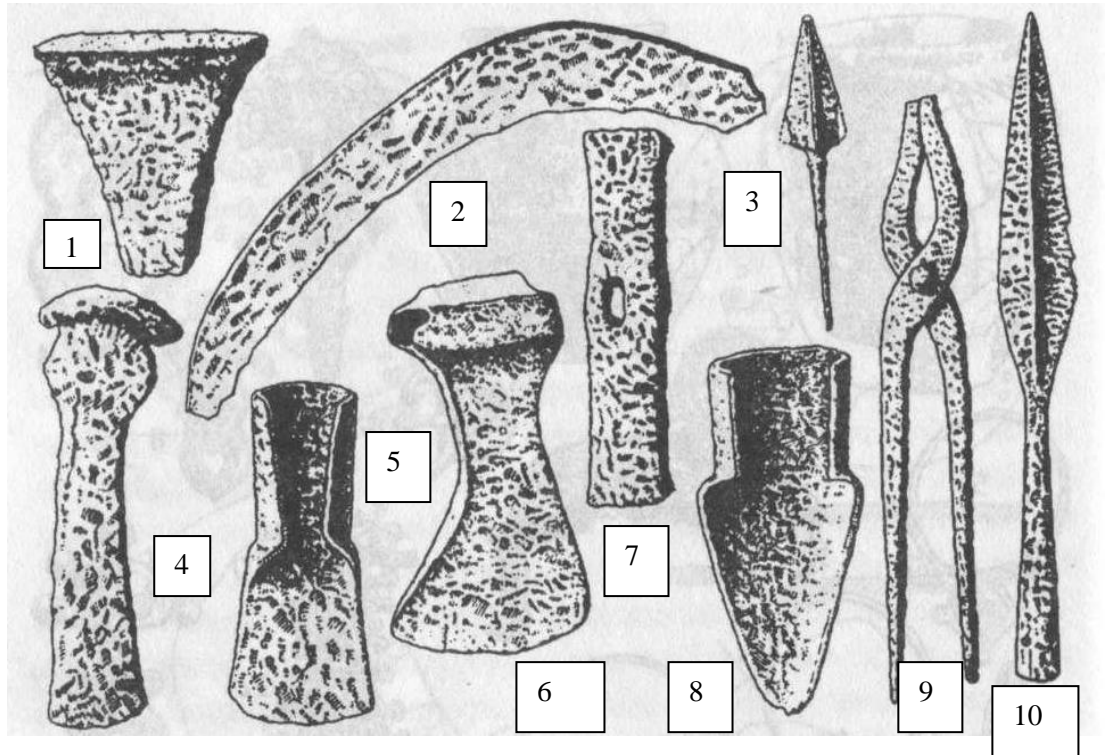

Рис. 1. Залізні вироби пеньківської культури (за О. М. Приходнюком).

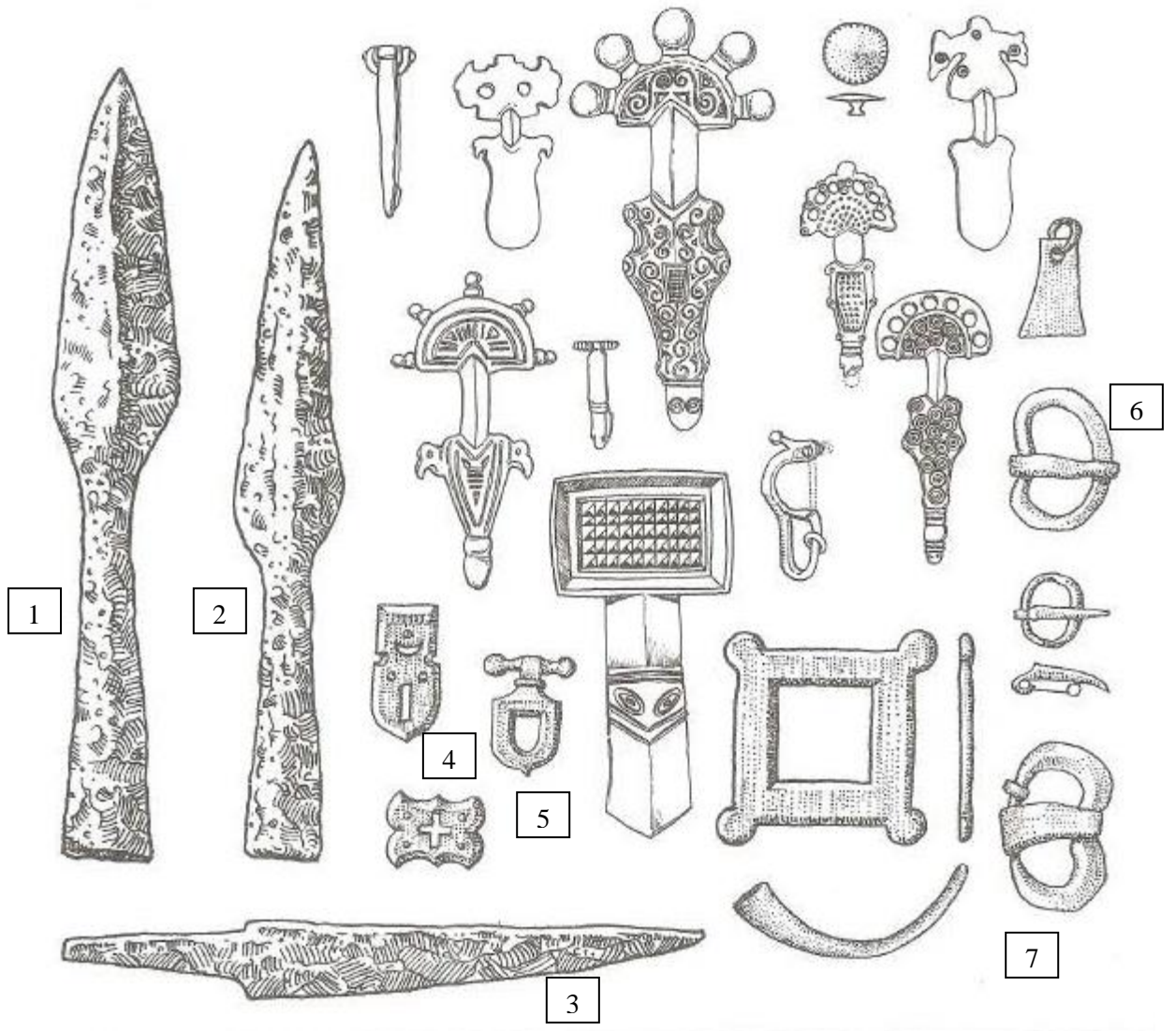

Рис. 2. Металеві речі колочинської культури (за Е. О. Симоновичем).

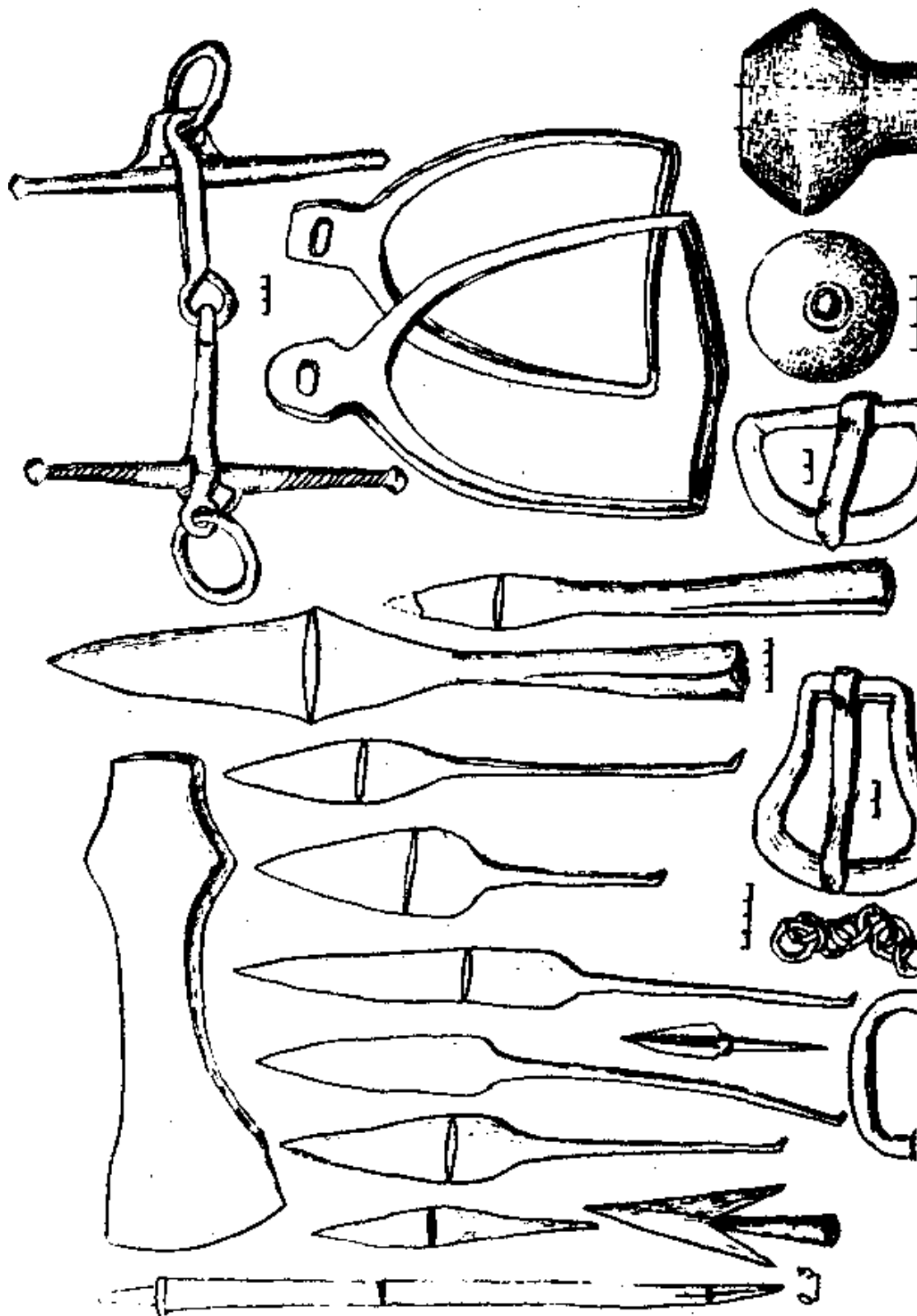

Рис. 3. Кінська збруя та зброя волинцівської культури (за О. В. Сухобоковим).

Рис. 4. Залізні вироби роменської культури (за О. В. Сухобоковим).

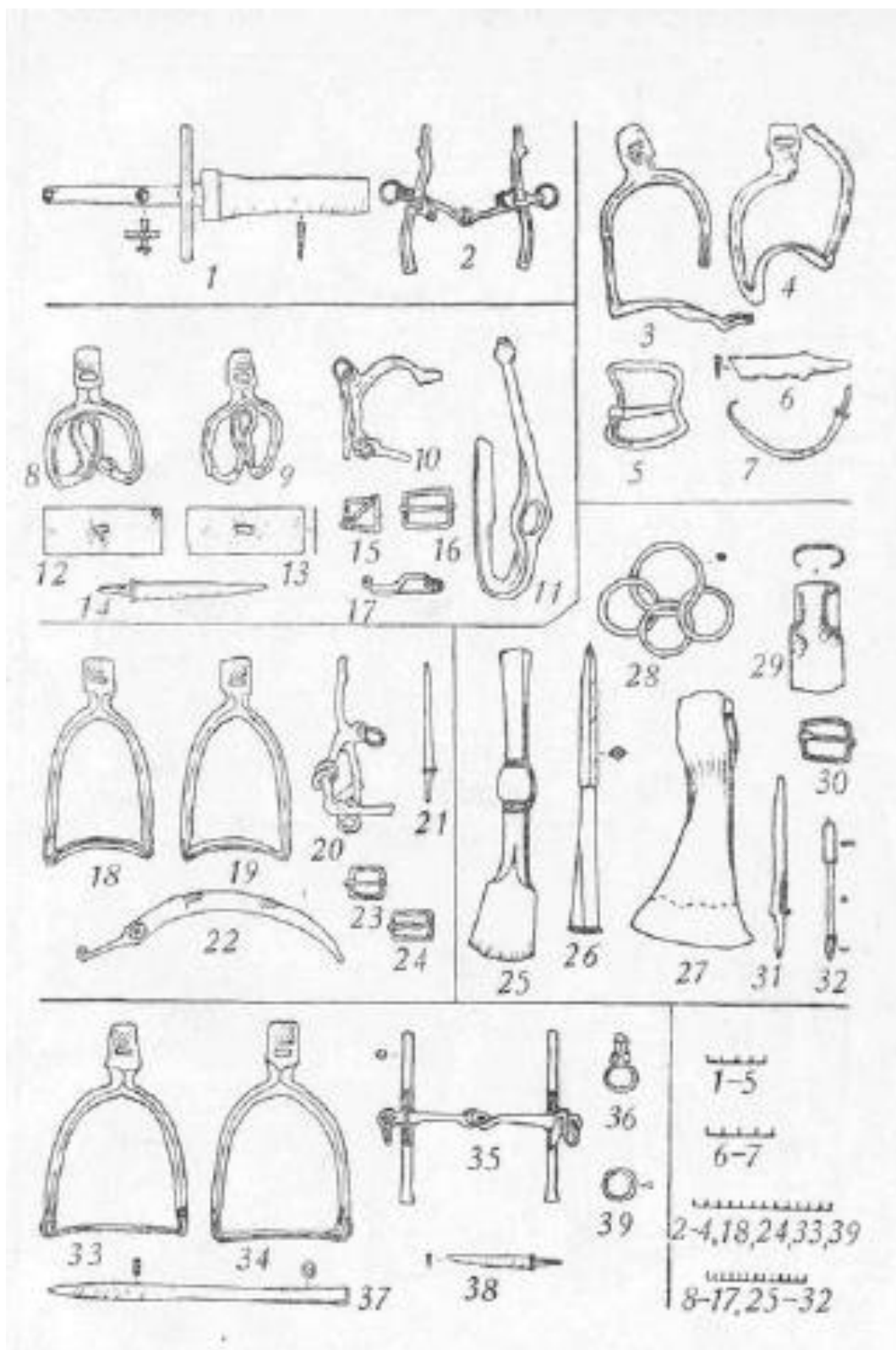

Рис. 5. Залізні артефакти Сухогомольшанського могильника (за В. К. Міхєвим).

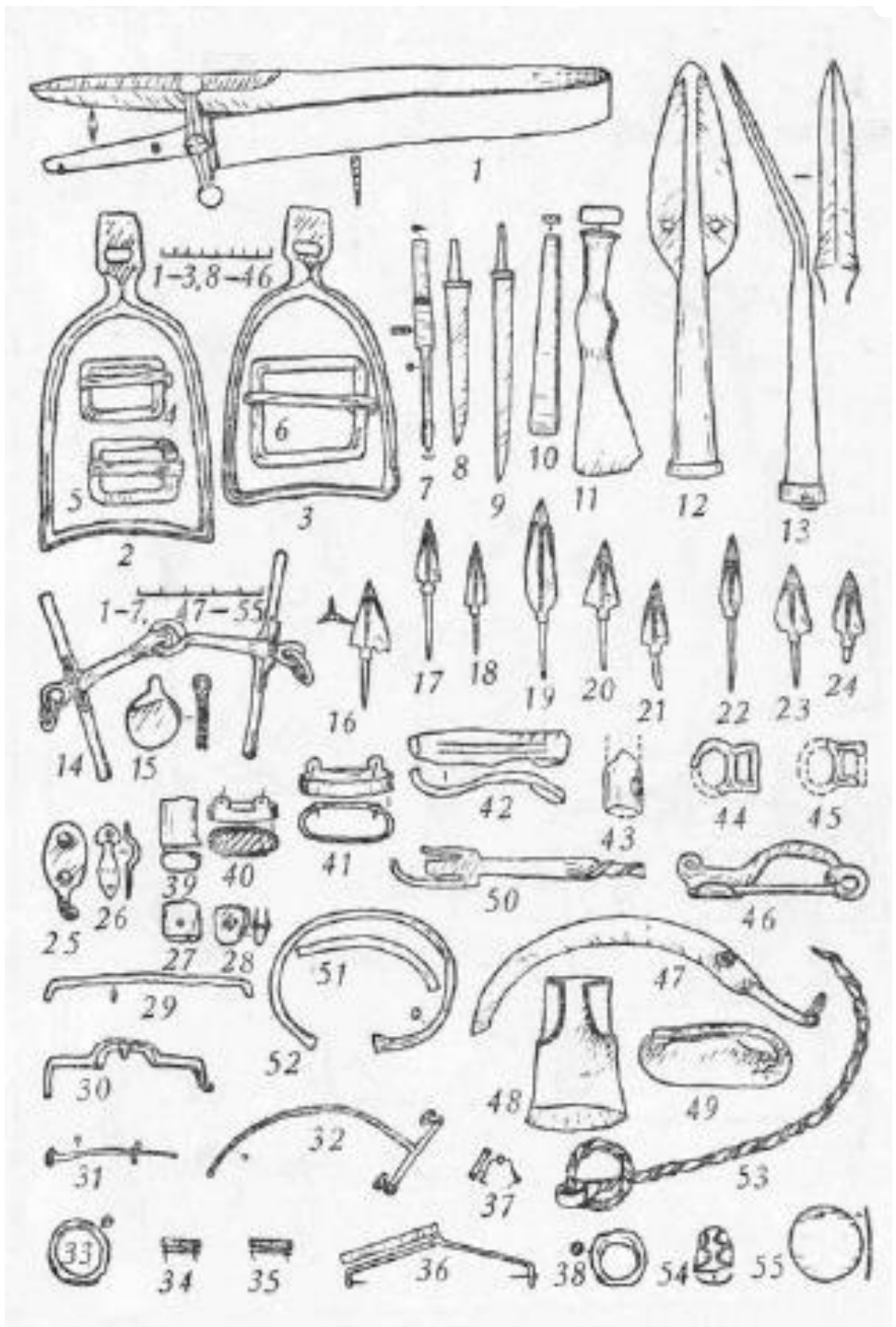

Рис. 6. Залізні артефакти Сухогомольшанського могильника (за В. К. Міхеевим).

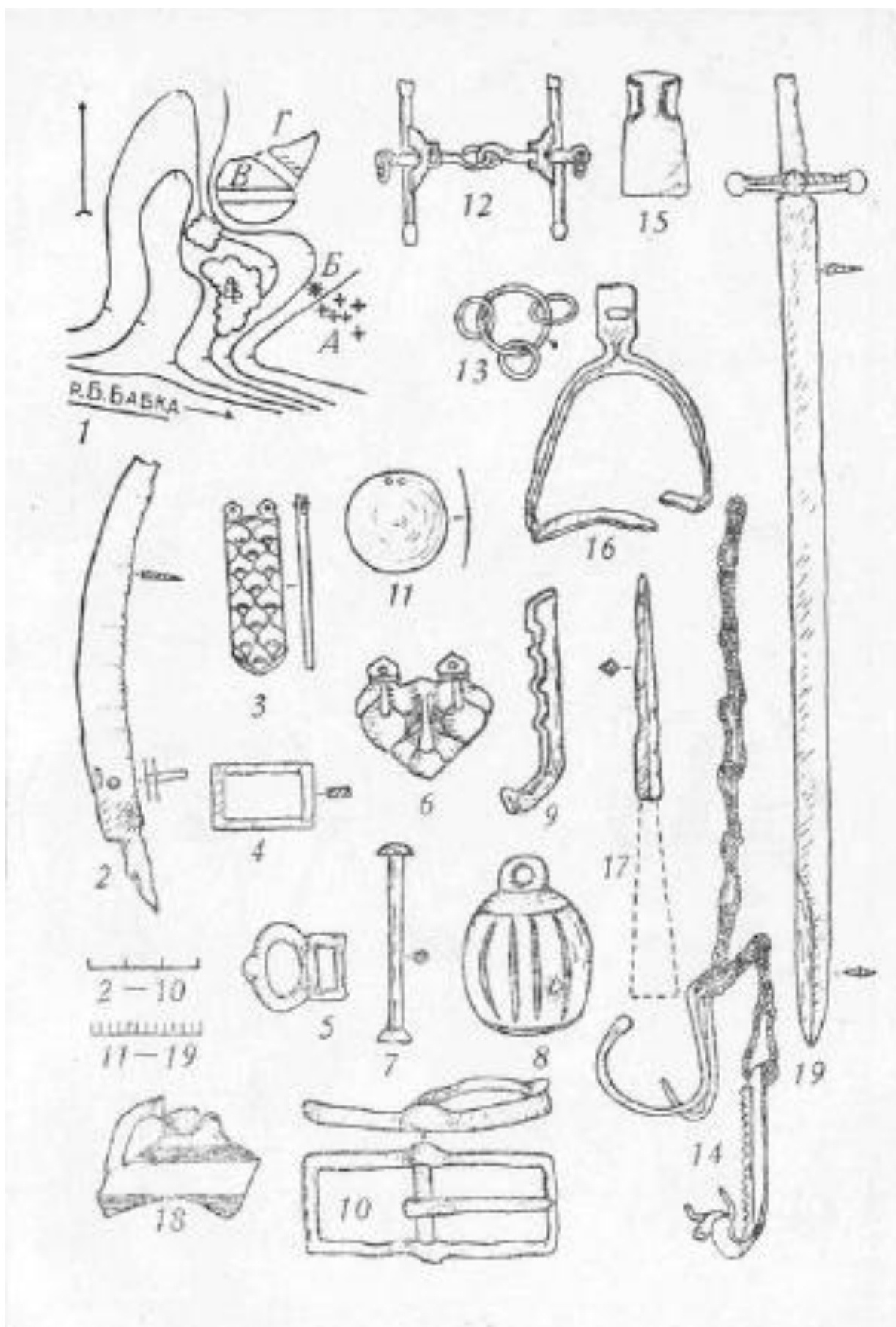

Рис. 7. Матеріали П'ятницького могильника (за В. К. Міхєєвим).

РЕЗЮМЕ

Тимощук М. Є. Зброя ранньосередньовічного населення Лівобережної України.

В роботі розглядається становлення, розвиток, еволюція та роль зброї у житті населення Лівобережної України у ранньосередньовічну добу. Період раннього середньовіччя в Європі пов'язано зі значними військовими сутичками. Це знаходить пряме підтвердження в археологічних матеріалах того часу отриманих фахівцями на території Лівобережної України. Як словянські племена, так і племена салтівської культури, мали доволі широкий асортимент наступальної та захисної зброї. Залишки захисний обладунку є доволі рідкими й являють собою кольчуги, щити та шоломи. Наступальна зброя є більш різноманітною. Вона представлена луками зі стрілами, різного виду рублячою зброєю, сулицями, кістеньми та списами.

SUMMARY

Timoshchuk M. E. Weapons of the early medieval population of Left-bank Ukraine.

The paper examines the formation, development, evolution and role of weapons in the life of the population of Left-bank Ukraine in the early medieval era. The period of the early Middle Ages in Europe is associated with significant military clashes. This is directly confirmed by the archaeological materials of that time obtained by specialists on the Left-bank Ukraine territory. Both the Slavic tribes and the tribes of the Saltiv culture had a fairly wide range of offensive and defensive weapons. The remains of armor are quite rare and are chain mail, shields and helmets. The arms are more diverse. They are represented by a bow with arrows, various types of chopping weapons, javelins, flails and spears.